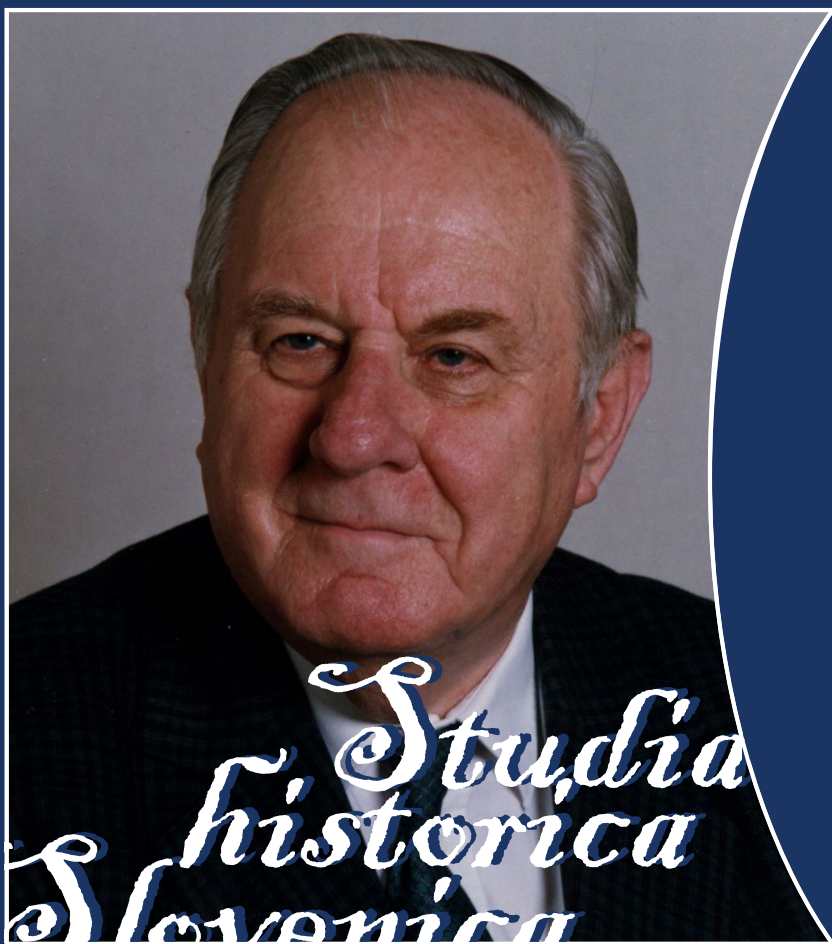

Studia Historica Slovenica

*Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review*

2024

2

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 24 (2024), št. 2

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU

MARIBOR 2024

Izdajatelja / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /
HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANCO KOVAČIČ IN MARIBOR

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /
ZRI DR. FRANCO KOVAČIČ IN MARIBOR

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Karin Bakračević, dr. Rajko Bratož,
dr. Neven Budak (Hrvaška / *Croatia*), dr. Jožica Čeh Steger, dr. Darko Darovec,
dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan, dr. Gregor Jenuš, dr. Tomaž Kladnik,
dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Aleš Maver, dr. Rosario Milano (Italija / *Italy*),
dr. Jurij Perovšek, dr. Jože Pirjevec (Italija / *Italy*), dr. Marijan Premović (Črna Gora / *Montenegro*),
dr. Andrej Rahten, dr. Tóne Ravnikar, dr. Imre Szilágyi (Madžarska / *Hungary*),
dr. Peter Štih, dr. Polonca Vidmar, dr. Marija Wakounig (Avstrija / *Austria*)

Odgovorni urednik / Responsible Editor

dr. Darko Friš
Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča
Koroška cesta 53c, SI-2000 Maribor, Slovenija
e-pošta / e-mail: shs.urednistvo@gmail.com

Glavni urednik / Chief Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Tehnični urednik / Technical Editor

David Hazemali

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

*The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.
No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention
of the source.*

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.
SI 56041730001421147
Dravski tisk d.o.o.

Tisk / *Printed by:*

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

Izvilleke prispevkov v tem časopisu objavljata 'Historical – Abstracts' in
'America: History and Life'.

Časopis je uvrščen v 'Ulrich's Periodicals Directory', evropsko humanistično bazo ERIH in mednarodno
bibliografsko bazo Scopus (h, d).

*Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and
'America: History and Life'.*

*This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory', european humanistic database ERIH and
international database Scopus (h, d).*

Studia historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije,

je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko 487.

Izdajo časopisa sta omogočili Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS
ter Mestna občina Maribor.

Co-financed by the Slovenian Research and Innovation Agency and the Municipality of Maribor.

Studia
historica
slovenica

Kazalo / Contents

V spomin / In Memoriam

- IRENA SAPAČ: **V** spomin – ob stoletnici rojstva dr. Bruna Hartmana
(1924–2011)267

Članki in razprave / Papers and Essays

- VINCENC RAJŠP: **V**ersko dogajanje v Vzhodni Evropi od 16.
do 18. stoletja. Slovenski pogled.....277
*Religious Developments in Eastern Europe from the 16th
to the 18th Centuries, The Slovenian View*
- BERNARD NEŽMAH: **K**ako je poročanje o protiturški vstaji
v Bosni in Hercegovini 1875–1876 oblikovalo osrednje
slovenske časopise: *Novice, Slovenca* in *Slovenski narod*323
*How Reporting on the Uprising Against the Turkish Rule
in Bosnia and Herzegovina in the Years 1875–1876
Shaped the Most Important Slovenian Newspapers
Novice, Slovenec and Slovenski narod*
- JURIJ PEROVŠEK: **S**lovenski pogled na Bolgare in Bolgarijo
od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne359
*"Slovenian View on Bulgarians and Bulgaria
from the End of the 19th Century to the Second World War*
- MIHA ŠIMAC: "Czech Brothers" in the Lord's Vineyard
of the Diocese of Lavant: Czech and Moravian Seminarians
in the Maribor Theological Seminary 1886–1893.....403
*"Češki bratje" v gospodovem vinogradu lavantinske škofije:
češki in moravski semeniščniki v mariborskem bogoslovju
1886–1893*

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

TOMAŽ SIMČIČ: P rimorska in borba za slovansko bogoslužje na prehodu iz 19. v 20. stoletje.....	443
<i>Primorska (The Slovene Littoral) and the Struggle for Slavonic Liturgy at the Turn of the 19th to the 20th Century</i>	
TOMAŽ KLADNIK in MATEJA ČOH KLADNIK: S lovanski jug v mariborskih spomenikih in imenih ulic.....	473
<i>The Slavic South in Maribor's Monuments and Street Names</i>	
KAJA MUJDRICA in GORAZD BAJC: F rancoski pogled na slovensko-srbske spore leta 1989.....	509
<i>The French Perspective on the Slovenian-Serbian Conflicts in 1989</i>	
ALEŠ MAVER, TIMOTEJ MAVREK in MAJ HORVAT: D voje vstopov v slovensko zgodovino.....	537
<i>On Two Entries into Slovenian History</i>	

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts	565
---	-----

Uredniška navodila avtorjem / <i>Editor's Instructions to Authors</i>	571
---	-----

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*

DOI 10.32874/SHS.2024-07

Versko dogajanje v Vzhodni Evropi od 16. do 18. stoletja. Slovenski pogled

Vincenc Rajšp

Dr.,
Slovenski inštitut na Dunaju
Hanuschgasse 3, A–1010 Dunaj, Avstrija
e-pošta: vincenc@rajsjp.si

Izvilleček:

Prispevek obravnava nekatere značilnosti verskega dogajanja v Vzhodni Evropi od 16. do 18. stoletja. Gre za konfesionalno dobo, v kateri so glavni (dovoljeni) dejavniki protestantska reformacija različnih smeri: luteranska, kalvinska in antitrinitarska ter potridentska rimokatoliška Cerkev. Razmere so se razlikovale od države do države, čeprav je bilo vladarjem skupno, da so uveljavljali vpliv v smislu *cuius regio, eius religio*. Izjemo predstavljata država Poljska z zakonom iz leta 1573, ki je dopuščal vse krščanske veroizpovedi, in kneževina Sedmograška, kjer so bile prav tako z zakonom dovoljene krščanske Cerkve. Na Ogrskem pod omansko zasedbo je poleg protestantske in katoliške obstajala še islamska vera. Delovanje rimokatoliške Cerkve se je od ostalih predelov katoliške Cerkve bistveno razlikovalo po tem, da so bili tukaj poglavitni pastoralni delavci frančiškani iz Bosne.

Ključne besede:

reformacija, protestantizem, luteranstvo, kalvinizem, antitrinitarstvo, rimokatoliška Cerkev

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 24 (2024), št. 2, str. 277–322, 135 cit., 8 slik

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

V razpravi obravnavano območje obsega geografski prostor od takratne Sedmograške (danes v Romuniji) do Baltskega morja. Razdalja zračne linije med mestoma Brašov (Kronstadt) na Sedmograškem, danes Romunija, in Tallin v Estoniji znaša približno 1500 km, med Brašovom ter Königsbergom, danes Kaliningrad v Rusiji, pa 1000 km. Od Ljubljane je Brašov oddaljen 860 km zračne linije in Tallin 1640 km, Košice, eden od pomembnih centrov protestantizma, danes na Slovaškem so oddaljene od Ljubljane 600 km in Sibiu na Sedmograškem, danes v Romuniji, kjer je deloval ugleden ljubljanski protestant Pavel Wiener, 750 km. Primož Trubar se je gibal med Ljubljano in Tübingenom ali Rothenburgom na razdalji okrog 500 km, medtem ko je Adam Bohorič študiral v 800 km oddaljenem Wittenbergu. Danes so območja takratne reformacije v državah Romunija, Madžarska, Češka, Slovaška, Poljska, Nemčija, Litva, Latvija, Estonija, Rusija in Slovenija. V verskem oziru sta ob nastopu reformacije tu prevladovali rimokatoliška in pravoslavna veroizpoved, na ozemljih, ki so jih zasedali Osmani po bitki pri Mohaču leta 1526 in osvojitvi Budima 1541 na Ogrskem, pa se je uveljavljala tudi islamska veroizpoved.

V 16. stoletju so bili v tem prostoru različni politični kompleksi; Ogrska, ki je po letu 1541 politično delovala v treh enotah: kraljevi Ogrski, Sedmograški in ozemlju, ki so ga zasedli Osmani, dalje država Poljska (in) Litva, v okviru države Svetega rimskega cesarstva sta bili področji Šlezije in Lužiških Srbov, v okvir te države so spadale tudi kneževine na baltiškem območju, ki je do leta 1561 predstavljalo politično zvezo ali konfederacijo:¹ država Nemškega viteškega reda ter cerkvene kneževine, nadškofija v Rigi in škofije Dorpat (Tartu), Ösel-Wiek, ki je obsegala otok Ösel in celino današnje zahodne Estonije ter škofija Kurland. Od leta 1419 je deloval skupen deželni zbor. V latvijski vojni (1558–1583), ki jo je začela Rusija, so vse te dežele izgubile neodvisnost, spremembe pa so nastopile tudi na verskem področju. Danska si je leta 1560 priključila otok Saaremaa (Ösel), škofija je bila ukinjena; nadškofija Riga je po letu 1563 prešla v luteransko veroizpoved, škofija Dorpat (Tartu) je propadla, potem ko so Rusi leta 1558 s silo odvedli zadnjega škofa, škofijo Kurland pa je škof Johann IV. leta 1560 sekulariziral (prodal) v korist danskega kralja Friderika II., ki je imenoval za (protestantskega) škofa svojega brata Magnusa. Leta 1561 je Gothard Kettler, zadnji deželni mojster (Landmeister) Nemškega viteškega reda od leta 1558, sekulariziral posest reda in ustvaril vojvodstvo Kurlandije in Semgalije, ki

¹ Norbert Kersken, "Die Lausitzen und Livland in der Frühen Neuzeit. Möglichkeiten und Perspektiven eines interregionalen Vergleichs", v: *Reformation und Ethnizität*, ur. Susanne Hose (Bautzen, 2019), str. 13–26; tu str. 15 (dalje: Kersken, "Die Lausitzen und Livland in der Frühen Neuzeit").

Tartu (nekdanji Dorpat) je še danes ključno kulturno središče v Estoniji (*Wikimedia Commons*)

jo je vazalno vezal na Poljsko ter uvedel luteransko veroizpoved.² Estonija pa je bila med letoma 1561 in 1710 pod Švedsko.³

Čeprav humanizem in protestantizem na Slovenskem in v Vzhodni Evropi na prvi pogled nista bila direktno povezana, so stične točke vendarle obstajale. Številni vzhodnoevropski reformatorji so študirali na univerzi na Dunaju, kjer so poučevali tudi humanistični profesorji Slovenci, med njimi Brikcij Preprost in Bernard Perger, pomembni humanisti pa so delovali tudi zunaj dunajske univerze, tako na primer član dunajskih humanistov in "pevec in kaplan" kralja in izvoljenega cesarja Maksimilijana I. ter prvi rezidencialni dunajski škof Jurij Slatkonja.⁴ Na Dunaju so študirali tudi kasnejši slovenski protestanti kot Primož Trubar, Pavel Wiener in Adam Bohorič, vendar dunajska univerza ni spadala med "nemške" univerze, na katerih so študirali kasnejši pomembni protestantski reformatorji. Številni vzhodnoevropski reformatorji – protestanti so študirali v Wittenbergu, tako kot nekaj časa tudi Adam Bohorič. Na te študente je imel odločilen vpliv Philipp Melanchthon, kar prav tako velja za Bohoriča. O

² *Bistum Kurland*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Bistum_Kurland, pridobljeno: 3. 6. 2024.

³ *Geschichte Estlands*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_Estlands, pridobljeno: 3. 6. 2024.

⁴ Lilijana Žnidaršič Golec, "Novi biografski oris Jurija Slatkonje do imenovanja za dunajskega škofa (1513)", v: *Jurij Slatkonja (1456–1522) od Kranjske do Dunaja*, ur. Lilijana Žnidaršič Golec in Metoda Kokole (Ljubljana, 2023), str. 17–44.

tamkajšnjih verskih razmerah je bil dobro seznanjen Primož Trubar, v *Artikuli* iz leta 1562 poroča, kje vse so tudi na vzhodu "od papeževe nove vere stopili in se pridružili k pravi stari božji veri": škof v Magdeburgu s stolnim kapituljem, dalje Prusi, Litvanci, večji del Poljakov, Čehov ter prebivalcev Sedmograške (*Sibenburgarii oli Ardelci*) ter Ogri.⁵ Na Sedmograškem, v mestu Sibiu (Hermanstadt), pa je deloval ljubljanski kanonik Pavel Wiener.⁶ Prav tako je razmere dobro poznal Adam Bohorič, ne le pri Lužiških Srbih, temveč je kot edini slovenski protestant dobro poznal tudi humanistično zgodovinopisje protestantskih humanistov, med njimi predvsem Philippa Melanchthona.⁷ Z razmerami na Poljskem in v Prusiji pa je bil nedvomno najboljše seznanjen Peter Pavel Vergerij, ki je te dežele obiskal leta 1556 in 1559.⁸ Stiki so obstajali tudi pri prevajanju Biblije; tako so, na primer pri prvem celotnem prevodu Svetega pisma v jezik Lužiških Srbov, natisnjenega leta 1727/28, upoštevali tudi druge slovanske prevode, med njimi Dalmatinov slovenski prevod iz leta 1584.⁹

S prekmurskimi in porabskimi Slovenci pa je "vzhodna reformacija" tudi direktno posegla v slovenski etnični prostor. Ker je bil protestantizem na slovenskem etničnem ozemlju pod oblastjo Habsburžanov okrog leta 1600 večinoma pregnan, ne moremo spremljati nadaljnjega procesa slovenske protestantske konfesionalizacije. Edino možnost primerjave nam daje spremljanje razvoja v Prekmurju in drugih tukaj obravnavanih predelih. Dejstvo je, da podobnosti začetkov protestantske reformacije obstajajo in da je bil enak tudi njen konec po drugi svetovni vojni, takrat so bili glavni nosilci protestantizma – nemško govoreče prebivalstvo, iz svoje večstoletne domovine v celoti in neusmiljeno izgnani.

Če poudarjamo nedvomen pomen protestantizma zlasti z vpeljavo domačega jezika v cerkveno rabo (to je storil vojvoda Albreht v Prusiji, ko ni le uvajal domačih jezikov v cerkvi, temveč tudi podpiral tisk Luthrovih tekstov v staropruskem, poljskem in litvanskem jeziku), pa to ni bilo nikakršno zagotovilo za nadaljnji obstoj domačih jezikov v protestantskih cerkvah. Brandenburški

⁵ Primož Trubar, *Artikuli oli deili te prave stare vere kerszbanske ... / Drey Christliche Confessionen, nämlich Augspurgische, Württembergische und Sächsische, ...* (V Tübingi 1562), Zbrana dela Primoža Trubarja III (Ljubljana, 2005), str. 47–48.

⁶ Karl Schwarz, "Wiener Paul", v: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*, Band 38, (Nordhausen–Bautz 2017).

⁷ Vincenc Rajšp, "Slovenci (Windische), Slovani (Windische – Slavi), Nemci (Germani) v Bohoričevem predgovoru *Arcticae borulae succisivae*", v: *Novi pogledi na Adama Bohoriča*, ur. Jesenšek Marko (Ljubljana, 2022), str. 360 – 393.

⁸ Lorenz Hein, "P. P. Vergerio und sein Auftreten in Preußen und Polen-Litauen", *Kyrios* NF 5 (1965), str. 146–174.

⁹ Tadeusz Lewaszkiewicz, "Die Geschichte der sorbischen Bibel / Stawizny serbskeje biblije", v: *Fünf Jahrhunderte / Pjeć lětstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*, ur. Jan Malink (Bautzen, 2017), str. 46–55.

volilni knez Friderik (1657–1713, od 1701 kralj Prusije) je v naslednjem 17. stoletju rigorozno uničeval rokopisne in okrog leta 1650 natisnjene tekste Lužiških Srbov, med njimi katekizme, pesmarice in natisnjene odlomke Svetega pisma, in namesto teh uvajal nemške. Tiskanje protestantskih knjig tudi ni bilo samoumevno, temveč je bilo potrebno dovoljenje deželnega kneza, za katero je bilo treba pisati utemeljitve. Tako je Gottlieb Fabricius (1681–1741), protestantski teolog in utemeljitelj nižjelužiskosrbskega jezika v posvetilu, istemu Frideriku, tokrat kot pruskemu kralju, v uvodu k nižjelužiskemu prevodu Svetega pisma utemeljeval natis s potrebo, da bo "zaradV poganstva" osovraženo ljudstvo slovanskih Vendov (*Slavonischen Wenden*) zdaj dobilo odrešujoči nauk v lastnem jeziku in bo zato tudi bolj podložno (*untertänig*) in pokorno (*geborsam*). Tudi v predgovoru k prevodu Biblije v latvijski jezik leta 1689 bere-mo o nasprotovanju temu jeziku, zaradi česar ni prišlo že prej do natisa.¹⁰

Humanizem in reformacija v Vzhodni Evropi

Širjenje reformacije v Vzhodni Evropi je potekalo pod vplivom humanizma, predvsem "nemškega humanizma", kot je prevladal na nemških univerzah,¹¹ najhitreje na novo ustanovljenih, ki so od samega začetka temeljile na "*studia humanitatis*". Med njimi je bila leta 1502 ustanovljena univerza *Leucorea* v Wittenbergu, ki sta ji pridobila sloves verski reformator Martin Luther ter "*praeceptor Germaniae*" Philipp Melanchthon. Univerza je doživela višek števila študentov v letih 1536–1547, ko je štela okrog 3.000 vpisanih. Številni so prihajali iz Ogrske, Sedmograške, Poljske, Češke, baltičskih dežel, Prusije, Švedske in Danske,¹² iz slovenskih dežel je bil na wittenberško univerzo vpisan Adam Bohorič leta 1540.

Antična kultura je postala glavni vzor, ki ga je na *Leucorei* posredoval Melanchthon. Poleg odkrivanja antične svetne literature, zgodovine in geografije je humanizem prebudil zanimanje za Sveto pismo v originalnih jezikih. Leta 1516 je izdal Erazem Rotterdamski *Novum instrumentum omne*, prvi natisnjen tekst Nove zaveze v grškem originalu in novem latinskem prevodu, natisnjenih

¹⁰ Martin Leutzsch, "Debatten um Bibelübersetzung in die Volkssprache im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit und die Politik der lutherischen Bibelübersetzungen in Europa", v: *Reformation und Ethnizität*, ur. Susanne Hose, (Bautzen, 2019), str. 45–58, 57 (dalje: Leutzsch, "Debatten um Bibelübersetzung").

¹¹ *Deutscher Humanismus*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Deutscher_Humanismus, pridobljeno: 3. 6. 2024.

¹² Heiner Lück, *Alma Leucorea : eine Geschichte der Universität Wittenberg 1502 bis 1817* (Halle an der Saale, 2020), str. 60.

v vzporednih stolpcih.¹³ Leta 1517 je izdal nadškof Toleda, kardinal Francisco Jiménez de Cisneros (1436–1517) v mestu Alcalá de Henares celotno Biblijo *Biblia poliglota complutense* v štirih jezikih: latinskem, grškem, hebrejskem in aramejskem. V latinskem jeziku je izhajal iz Vulgate.¹⁴

Na *Leucorei* je bila leta 1518 ustanovljena profesura za hebrejščino, prvič na neki nemški univerzi, s čimer je ta postala nosilec "bibličnega humanizma". Naslednje pomembno dejanje je bil prevod Biblije Martina Luthra v nemški jezik: leta 1522 je izšla Nova zaveza in leta 1534 prevod celotne Biblije¹⁵. Čeprav to ni bil prvi prevod v nemščino, v letih 1470 in 1522 jih je bilo natisnjenih kar 22¹⁶ in tudi ne edini, saj je bila leta 1531 natisnjena Biblija v Zürichu (*Zürcher Bibel* 1531)¹⁷ je s protestantizmom Luthrova Biblija pridobila osrednji pomen ter postala vzor in vir za prevajanje v številne druge žive jezike. Luther je prevajal po Erazmovi izdaji iz leta 1516, pri prevajanju pa se je lahko naslonil na profesorje wittenberške univerze; sodeloval je tudi Philipp Melanchthon. Prevod je doživel veliko zanimanje in izdaji v Wittenbergu so sledili številni neavtorizirani ponatisi.¹⁸ Luthrov prevod pomeni prelomnico v prevajanju Svetega pisma tudi zato, ker je poudarjal razumevanje in ne dobesedno prevajanje. Z Luthrovim prevodom je nastopila nova faza, konfesionalizacija prevajanja *Biblije*. Protestantiskim prevodom so sledili katoliški.¹⁹ Univerza v Wittenbergu je postala prva, kjer je bila interpretacija *Biblije* glavni cilj teologije. "Luther svoje teologije iz Biblije ni samo črpal, temveč jo je bistveno vanjo tudi polagal".²⁰ Popularnost Luthrovemu prevodu je poleg obče razumljivega jezika doprinesla tudi oprema knjige, izvedena v sodelovanju med tiskarjem Lotharjem, dvornim slikarjem Lucasom Cranachom in zlatarjem Christianom Döringom. Poleg lepih, lahko berljivih črk je bila izdaja, imenovana Septembrski testament (*Septembertestament*²¹) opremljena še s številnimi ilustracijami iz delavnice Lucasa Cranacha, nekatere po vzoru Albrechta Dürerja. Med ilustracijami so bile nekatere naper-

¹³ *Novum instrumentum omne*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Novum_Instrumentum_omne, pridobljeno: 3. 6. 2024.

¹⁴ *Biblia poliglota complutense*, dostopno na: https://es.wikipedia.org/wiki/Biblia_pol%C3%ADglota_complutense, pridobljeno: 3. 6. 2024.

¹⁵ *Lutherbibel*, dostopno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Lutherbibel>, pridobljeno: 3. 6. 2024.

¹⁶ Leutzsch, "Debatten um Bibelübersetzung", str. 45.

¹⁷ *Zürcher Bibel von 1531*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Z%C3%BCrcher_Bibel_von_1531, pridobljeno: 3. 6. 2024.

¹⁸ Bruno Preisendörfer, *Als unser Deutsch erfunden wurde. Reise in die Lutherzeit* (Berlin, 2016), str. 49–50.

¹⁹ Leutzsch, "Debatten um Bibelübersetzung", str. 49.

²⁰ Karl-Heinz Göttert, *Luthers Bibel. Geschichte einer feindlichen Übernahme* (Frankfurt am Main 2017), str. 267–268 (dalje: Göttert, *Luthers Bibel*). Luther hat seine Theologie nicht allein aus der Bibel entnommen, sondern wesentlich in die Bibel hineinverlegt.

²¹ Prvi natis Luthrovega prevoda Svetega pisma nove zaveze iz grščine *Das Neue Testament Deütsch* na gradu Wartburg 21. septembra 1522, brez imena avtorja prevoda.

Saški vojvoda Jurij
Bradati (1471–
1539) (*Wikimedia
Commons*)

jene proti papežu in katoliški Cerkvi, kar je povzročilo tudi nasprotovanje, saški knez Jurij (Georg von Sachsen 1471–1539) je zaplenil vse izvode in prepovedal rabo ter naročil svojemu tajniku Hieronimu Emserju oceno skladnosti s krščanskim naukom, kar je ta izvršil v objavi iz leta 1523.²² Luthrova izdaja (1522) je izšla brez imena avtorja in tiskarja.

²² Göttert, *Luthers Bibel*, str. 281–291.

Humanizem na Sedmograškem

Na Ogrskem sta renesansa in humanizem doživela prvi vrhunec v drugi polovici 15. stoletja, v času vlade Matije Korvina (1458–1490), nato pa so ju gojili predvsem na ogrskih svetnih in škofijskih dvorih. Nov zalet je doživel v saških mestih²³ Sedmograške v prvi polovici 16. stoletja. Ta humanizem se je uveljavljal pod močnim krščanskim verskim vplivom srednjeevropskega humanizma severno od Alp ležečih gornjenemških mest, ter humanizma povezanega s tamkajšnjimi protestantskimi univerzami.²⁴

V okviru reformacije je bil humanizem najbolj izrazit v mestu Kronstadt (Braşov), kjer sta reformacijo uvajala evropsko pomembna humanista Johannes Honterus (1498–1549) in Valentin Wagner (1510–1557). Med takratnimi tamkajšnjimi glavnimi reformatorji veljata oba za humanista zaradi širše izobraževalne humanistične dejavnosti, medtem ko označujejo prvega škofa Wienerja kot od humanizma oddaljenega (*Humanismusferner Reformator*)²⁵, kar seveda ni postavljalo pod vprašaj njegove humanistične izobrazbe, temveč je bilo poudarjeno le njegovo delovanje na izključno verskem področju. Povezava med reformacijo in humanizmom je bila sicer izrazita tudi v mestih Hermannstadt (Sibiu), Bistritz (Bistrița), Mediasch (Mediaș), kjer je potekala pod vplivom Philippa Melanchthona. Humanizem je bil izrazitejši na področjih filologije, etike in pedagogike. Uveljavitvi humanizma je bistveno pripomogla leta 1529 ustanovljena tiskarna v Kronstadtu. Značilen je bil tudi velik priliv humanističnih knjig iz zahoda, ki je štel v 16. stoletju ca. 2.000 naslovov; dobra polovica so bili antični avtorji, ostali pa sodobni humanisti. Visoko cenjen je bil Erazem Rotterdamski, ohranjenih je šest na Sedmograškem natisnjenih naslovov in 50 prinešenih od drugod. Večina humanistov v mestih je bilo pedagogov. Med številnimi bibličnimi reki in reki antičnih avtorjev se je postopoma izgubila ostra meja; Valentin Wagner je z naslonitvijo na Melanchthona označil odnos med znanjem in pobožnostjo (*eruditio in pietas*) za recipročni relaciji. Usmerjenost sedmograškega šolstva, po kateri da mora biti vsa vzgoja moralno-verska, je prevladovala vse do 20. stoletja.²⁶ Erazmov vpliv na Sedmograškem v naslednjih desetletjih ni splahnel, vendar so po letu 1530 Erazmov reformni humanizem vedno močneje povezovali z reformacijskimi

²³ Nemška mesta na Sedmograškem.

²⁴ Ulrich Andreas Wien, "Der Humanist Johannes Honterus", v: Honterus Johannes, *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (Corona/Kronstadt, 1542), Faksimile-Ausgabe (Hermannstadt–Bonn, 2015), str. 11–37; tu str. 11 (dalje: Wien, "Der Humanist Johannes Honterus").

²⁵ Ulrich Andreas Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation* (Bonn–Hermannstadt, 2017), str. 21 (dalje: Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion*).

²⁶ Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion*, str. 22–23.

vsebinami, Erazmove teološke in eksegetične spise so brali izrazito protestantsko-reformacijsko.²⁷

Reformacija in Vzhodna Evropa

Veliko zanimanje za zgodovino reformacije v Vzhodni Evropi se je porodilo v desetletju pred petstoletnico objave Luthrovih 95 tez (1517–2017), ko so bili organizirani številni simpoziji, na njih predstavljeni prispevki pa so bili objavljeni v zbornikih, v velikem številu v nemškem jeziku. Med prvimi je bil simpozij ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja leta 2008 na Dunaju, ki ga je organiziral Slovenski znanstveni inštitut skupaj s Poljskim in Madžarskim inštitutom ter Avstrijsko akademijo znanosti: *Reformacija v Srednji Evropi*, zbornik je izšel leta 2011²⁸. Temu je sledilo monumentalno delo "Primus Truber" v Tübingenu, v katerem je sodelovalo lepo število slovenskih avtorjev s tehtnimi razpravami na ravni sodobnih standardov zgodovinopisja.²⁹ Žal sta, z vidika širše slovenske publike, obe deli le v nemškem jeziku. Sledili so veliki simpoziji: leta 2013 v Tübingenu o reformaciji na Baltiku,³⁰ nato leta 2015 v Sibiu v Romuniji *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*³¹, nato leta 2017 v Prešovu na Slovaškem simpozij *Reformacija v srednji Evropi*³², ki je potekal v treh tamkajšnjih osrednjih jezikih reformacije, slovaščini, madžarščini in nemščini s simultanim prevajanjem. Na vseh smo sodelovali tudi Slovenci. Leta 2017 je izšel še neke vrste vodič s predstavitev glavni centrov protestantizma v Evropi, med njimi tudi Ljubljane *Europa reformata*.³³ Glede Ogrske gre omeniti še dva pomembna zbornika o kalvinski³⁴ in luteranski³⁵ veroizpovedi.

²⁷ Wien, "Der Humanist Johannes Honterus", str. 17.

²⁸ Vincenc Rajšp in Karl W. Schwarz (ur.), *Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi* (Wien–Ljubljana, 2011).

²⁹ Lorenz Sönke in Anton Schindling (ur.), *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg* (Stuttgart, 2011).

³⁰ Mathias Asche in Werner Buchholz (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*. (Münster, 2021).

³¹ Ulrich Wien in Mihai-D Grigore (ur.), *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa* (Göttingen, 2017).

³² Annamária Kónyová in Peter Kónya (ur.), *Reformácia / Reformáció / Reformation v Strednej Európe / Közép-Európában / Im Mitell-Europa* (Prešov, 2018).

³³ Michael Welker in Michael Beintker (ur.), *Europa reformata. Reformationssstädte Europas und ihre Reformatoren* (Leipzig, 2016) (dalje: *Europa reformata*).

³⁴ Márta Fata in Anton Schindling (ur.), *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2010) (dalje: Fata, "Vorbemerkung").

³⁵ Márta Fata in Anton Schindling (ur.), *Luther und die Evangelisch-lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2017).

Za te simpozije so značilni tudi novi pristopi k raziskovanju zgodovine reformacije in protestantizma, ki niso več poudarjeno ideološki – verski, temveč vključujejo vse konfesije v vsakokratnih družbenih razmerah. Velika pozornost je posvečena vplivu političnih dejavnikov na etabliranje konfesionalizma v 17. in 18. stoletju, ko odločanje za veroizpoved ni bilo prepuščeno posamezniku, temveč je postala konfesija sestavni del formiranja in vladanja novoveške države. Velik doprinos k razumevanju konfesionalnega obdobja predstavlja primerjalni prikaz razvoja in delovanja v različnih okoljih; takšen pristop bi bil zelo koristen tudi za preučevanju slovenske reformacije.

V Vzhodni Evropi se je širila najprej reformacija Luthrove smeri iz (nemškega) Wittenberga, ki je zajela "nemška" mesta od Sedmograške do Baltskega morja. Sledila ji je kalvinska smer, ki je prihajala prav tako preko Wittenberga in se je uveljavila na Ogrskem in v Litvi med tamkajšnjim plemstvom. Tretja je bila katoliška potridentska prenova, opredeljena tudi kot protireformacija, ki so jo od druge polovice 16. stoletja pretežno izvajali jezuiti. Versko dogajanje v Vzhodni Evropi je izhajalo iz dveh središč: Wittenberga, tako luteranska kot kalvinska smer, ogrski kalvinisti sprva niso prišli v stik s Calvinom po direktni poti temveč preko Melancthona,³⁶ katoliška prenova pa iz Rima, kjer je bil tudi sedež jezuitskega reda.

Razvoj verskih razmer v Vzhodni Evropi je bil od začetka ter v naslednjih stoletjih odvisen od domačih in mednarodnih političnih razmer. Reformacija zahodnih krščanskih cerkva se je prav tu srečala s pravoslavnimi kristjani, kjer pa ni žela uspeha pri pridobivanju tamkajšnjih vernikov, če izvzamemo ustanovitve grkokatoliške Cerkve z Unijo v Brestu leta 1596, ko je del Cerkve bizantinskega obreda v državi Poljska-Litva priznal edinost z rimokatoliško Cerkvijo, ob tem pa ostal pri svojih obredih.

Cerkveno ureditev na osnovi Luthrovih nauk so med prvimi uvedli mestni sveti nemških mest, od Baltika do Sedmograške. V Rigi je mestni svet vpeljal protestantsko reformacijo leta 1522, v Tallinu (Reval) leta 1524 in leta 1525 v mestu Tartu (Dorpat). Vendar se nova cerkvena ureditev ni istočasno širila na okolico, saj mestni sveti tam niso imeli pristojnosti nastavljanja duhovnikov.³⁷ V Šleziji v mestu Wroclav (Breslau) je mestni svet uvedel reformacijo leta 1523, na Sedmograškem v mestu Brašov (Kronstadt) leta 1542, v mestu Sibiu (Hermannstadt) leta 1543 in švicarsko-kalvinsko smer v mestu Debrecen leta 1557.

³⁶ Jan-Andrea Bernhard, "Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551", v: *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Márta Fata in Anton Schindling (Münster, 2010), str. 25–62, tu str. 49.

³⁷ *Europa reformata*, str. 340.

Mestna hiša v Sandomierzu na Poljskem (Wikimedia Commons)

Augsburški verski mir iz leta 1555, ki je zagotovil *ius reformandi* vladarjem, državnim stanovom Svetega rimskega cesarstva, je igral pomembno vlogo tudi v državah zunaj Svetega rimskega cesarstva; prevzela ga je večina evropskih vladarjev, tako na protestantski kot rimokatoliški strani. Tudi Habsburžani so jemali odločanje o veroizpovedi kot ekskluzivno pravico zase, vendar so jo v veliki meri uspevali uresničevati v svojih dednih deželah, medtem ko so bili kot kralji Češke in Ogrske prisiljeni na večje kompromise s tamkajšnjimi protestantskimi stanovi.

Drugače, v smislu tolerance, so verske zadeve uredili v državi Poljska-Litva. Potem, ko sta se v petdesetih in šestdesetih letih utrdili luteranska in kalvinska veroizpoved in je prihajalo do nesoglasij, je Andrzej Frycz Modrzewski, ki ni pripadal nobeni uradni Cerkvi, razglašal, da je izvrševanje etičnih osnov evangelijev pomembnejše od dogmatičnih ali obrednih razlik. Temu so nasprotovali teologi iz Wittenberga, Ženeve in Rima, ki so poudarjali čistost vere in obrambo pred napakami. Verska nasprotja niso odgovarjala plemstvu, ki je pripadalo vsem konfesijam in je v plemiški republiki postavljalo politične cilje nad verske. Leta 1570 je bil dosežen v mestu Sandomierz sporazum *Consensus Sandomiriensis* med katoličani, luterani, reformiranimi (kalvinci) in češkimi brati o medsebojnem priznavanju. Smrt kralja Sigismunda II. Avgusta, ki ni imel potomca, je naplavilo vprašanje volitve novega kralja. Za najresnejšega kandidata je veljal

Henrik Valois, proti kateremu so imeli hude pomisleke kalvinci, zaradi pokola hugenotov v "šentjernejski noči" leta 1572. Pri pogajanjih je igrala nevarnost verske nestrpnosti osrednjo vlogo, ter pripeljala plemstvo do sklepa, da je 28. januarja 1573 v Varšavi sprejelo zakon za zagotovitev miru v času interregnuma. Na prvem mestu je bilo vprašanje medsebojne verske tolerance, ki bi naj državo varovala pred razpadom zaradi verskih nesoglasij. Zakon je priznaval dejansko stanje verskih skupnosti. Zakon je bil povsem političen akt, ki je prepuščal odločanje o verskih zadevah plemstvu, ki je nato samo odločalo o verski pripadnosti podložnikov, medtem ko vprašanje tolerance v mestih ni bilo jasno rešeno. Poimensko verske skupnosti niso bile imenovane, ker je o tem odločalo plemstvo.³⁸ Glede sobivanja različnih krščanskih veroizpovedi je značilna še Sedmograška, kjer je cerkvene zadeve urejal deželni zbor; ta je leta 1571 uveljavil sklep o enakopravnosti luteranov, katoličanov, kalvincev in antitrinitarcev.³⁹ Ta sklep sicer ni zajel romunskih pravoslavnih, ki so ostali le tolerirani, medtem ko so bili prekrščevalci povsem izključeni.

Sedmograška

Sedmograška, ki je po prvi svetovni vojni postala del države Romunije, je bila do tega časa del Ogrske. Prebivalci Sedmograške so bili Sekeli – ljudstvo madžarskega dialekta, Madžari in Saški Nemci, ki jim je kralj Andrej II. leta 1224 s tako imenovano zlato listino (*Goldener Brief*) podelil poseben privilegij za sedem mest: Hermannstadt (Sibiu), Kronstadt (Braşov), Klausenburg (Cluj-Napoca), Mühlbach (Sebeş), Schäßburg (Sighişoara), Mediasch (Medias) in Bistritz (Bistriţa). V letih od 1486 do 1876 so kot *Sächsische Nationsuniversität* (Saška skupnost celotne nacije) uživali široko avtonomijo z lastnim sodstvom. Sedmograški deželni zbor so sicer sestavljali trije stanovi: ogrsko plemstvo, Sekeli, ki so uživali avtonomijo, ter Saški Nemci. Stanovi so volili sedmograškega vojvodo. Po bitki pri Mohaču proti Turkom leta 1526, v kateri je padel ogrski in češki kralj Ludvik II., so obe kroni dedovali Habsburžani. Kot novi kralj je nastopil Ferdinand I. dejansko šele po končanih notranjih bojih z Jánosem I. Zápolyo leta 1540. Vendar so že naslednje leto, leta 1541, Osmani zavzeli nadaljnje predele Ogrske in mesto Budim, ki je postal središče Ogrske province ali vijaleta in mu je načeloval paša ali beglerbeg.⁴⁰ S tem je bila Ogrska za domala 150 let razdelje-

³⁸ Janusz Tazbir, *Geschichte der polnischen Toleranz* (Warszawa, 1977), str. 52–61.

³⁹ Hubert Jedin in Kenneth Scott (ur.), *Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart* (Freiburg–Basel, 2004), str. 77.

⁴⁰ László Kontler, *Tisočletje v Srednji Evropi: Madžarska zgodovina* (Ljubljana, 2005), str. 117 (dalje: Kontler, *Madžarska zgodovina*).

na na tri dele: predele pod Habsburžani, tako imenovano kraljevo Ogrsko, predele Ogrske pod Osmani ter kneževino Sedmograško, ki je bila pod osmansko nadoblastjo, vendar je bila navznoter samostojna, je pa turški državi plačevala tribut. V Dunajskem miru 23. junija 1606, po zmagoviti vstaji sedmograškega kneza Istvána Bocskaia v letih 1605–1606, je politično samostojnost Sedmograški priznal tudi cesar in ogrski kralj Rudolf II.⁴¹

Kot prvo je reformacijo sprejelo mesto Brašov (Kronstadt), glavni reformator je bil pomemben humanist in kartograf Johannes Honterus. Na univerzo na Dunaju se vpisal leta 1520, študij je končal z magisterijem. Nato je doma deloval kot učitelj, se leta 1530 imatrikuliral na univerzi v Krakovu, še istega leta pa prišel v Basel, kjer je spoznal kartografa Sebastiana Münsterja. V Baslu je izdal prvi zemljevid Sedmograške, se leta 1542 vrnil in izdal kozmografijo *Rudimenta Cosmographica* (Osnovne značilnosti opisa sveta) z zemljevidi. Na enem od teh je tudi slovensko ozemlje. Kot pokrajinska imena so zapisani *Histria* (Istra) z mestom *tergeste* (Trst), *Carinthia* (Koroška) z mestom *uillacum* (Beljak / Villach) ter *Stiria* (Šajerska) z mestoma *gretia* (Gradec / Graz) in *beta* (Ptuj).⁴² Leta 1543 je izdal šolski red, ustanovil je tudi tiskarno, v kateri je tiskal knjige za šolske potrebe.

Johannes Honterus in Valentin Wagner sta prevzela po Melanchthonu povezanost humanizma in teologije, predvsem njegov odnos do znanja (eruditio) in pobožnostjo (pietas): da religija podpira izobraževanje in da mora biti vzgoja moralno-verska. V smislu protestantskega "splošnega duhovništva" je Honterusa in Wagnerja mestni svet postavil za duhovnika na vrh cerkvene občine, da bi usmerjala reformacijo v željeno smer. Honterus je prevzel leta 1544 mesto župnika v Brašovu, njegovo učiteljsko mesto pa je prevzel Valentin Wagner.⁴³ Vendar je Honterus še naprej skrbel za humanistične tiske z ozirom na to, kar je izhajalo v Krakovu in Baslu za šolske potrebe. Na teološkem področju je ostal Honterus skeptičen do Luthra predvsem glede učenja o opravičenju.⁴⁴ Leta 1547 je izdal cerkveni red: *Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*, vendar ni bil edini avtor, sodelovalo je več duhovnikov predvsem pa je cerkveni red nastal pod močnim vplivom mestnih oblasti v Brašovu.⁴⁵ Po Honterusovi smrti je dobil mesto župnika Valentin Wagner, ki je prevzel

⁴¹ István György Tóth, "Religiöse Fundamentalismus und Toleranz in Habsburg-Ungarn und Siebenbürgen um 1600", v: *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*, ur. Heinz Schilling in Elisabeth Müller-Luckner (München, 2007), str. 273–283, tu str. 275.

⁴² Johannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (Corona/Kronstadt 1542) Faksimile (Hermannstadt–Bonn, 2015), brez paginacije.

⁴³ Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion*, str. 23–24.

⁴⁴ Prav tam, str. 27–28.

⁴⁵ *Kirchenordnung-aller-deutschen-in-siebembuergen*, dostopno na: <https://kulturstiftung.org/zeitstrahl/kirchenordnung-aller-deutschen-in-siebembuergen>, pridobljeno: 3. 6. 2024

tudi tiskarno. Leta 1542 je bil imatrikuliran na univerzi v Wittenbergu, bil je Melanchthonov učenec, spoznal pa je tudi Casparja Peucerja, s katerim je ostal kasneje v stikih. Leta 1550 je izdal katekizem *Katichisis* v grškem jeziku, ki ga je leta 1553 recenziral Pavel Wiener.⁴⁶ Užival je velik ugled, hvalil ga je celo David Chyträus, pristaš Melanchthona, teolog v Rostocku, ki je tudi avtor cerkvenega reda za Spodnjo Avstrijo (1568) ter Štajersko (1574) in je po letu 1578 veljal za vse notranjeavstrijske dežele.⁴⁷

Sedmograška luteranska cerkev je vztrajala pri starih cerkvenih formah. Cerkevna oprema je z izjemo stranskih oltarjev, ostala nespremenjena, ohranili so mašna oblačila, delno so pri obredih uporabljali latinščino, ohranjali so tudi število bogoslužij, praznike svetnikov in prakso spovedovanja posameznikov (osebno spoved) desetine in eksorcizme. Ker razvoj ni bil enoten, je nemška skupnost zahtevala poenotenje in odpravo "novotarij".⁴⁸ Leta 1574 je francoski popotnik po Balkanu Pierre Lescalopier poročal, da je v neki saški cerkvi v bližini Brašova slišal latinščino, da gre za protestantsko cerkev, je spoznal šele po zaključni pesmi, v kateri so prosili, Bog naj "uniči papeško in turško tiranijo".⁴⁹

Pomembno delo pri organiziranju protestantske cerkve na Sedmograškem je opravil Kranjčan, nekdanji ljubljanski kanonik Pavel Wiener. Po sodnem procesu oziroma zaslišanjih na Dunaju je odšel na Sedmograško, v mesto Hermannstadt (Sibiu). Leta 1549 je tu nastopil službo pridigarja, leta 1552 ga je mestni svet nastavil za mestnega župnika, leta 1553 pa ga je prva sedmograška sinoda izvolila za prvega sedmograškega superintendenta. Wiener ni prišel v neko "tujo, drugačno" protestantsko deželo, temveč se je lahko vključil v protestantsko cerkev in cerkveno okolje z obredi, kot jih je bil vajen v stari cerkvi. Čeprav je že po enem letu umrl za posledicami kuge, je zapustil pomembno dediščino: opravil je prve ordinacije, pri katerih je dajal posebno težo na augsburški veroizpovedi iz leta 1530 (*Confessio Augustana invariata*). S tem je utrdil usklajenost z wittenberško reformacijo, jo s tem stabiliziral in se izkazal za energičnega bojevnika za pristno wittenberško luteransko teologijo.⁵⁰ Leta 1572 je sinoda sprejela tako imenovano "Formula Pii Consensus", s katero so želeli preprečiti znotrajluteranske teološke delitve ter uredili volitev superintendenta in pristojnosti deželne kneza v cerkvenih zadevah.⁵¹

⁴⁶ Wiener Paul, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Wiener, pridobljeno: 3. 6. 2024.

⁴⁷ Chyträus David, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/David_Chytr%C3%A4us, pridobljeno: 3. 6. 2024.

⁴⁸ Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion*, str. 46–47.

⁴⁹ Prav tam, str. 99.

⁵⁰ Karl W. Schwarz, "Der erste evangelische Superintendent in Siebenbürgen Paul Wiener (1495–1554): eine Brücke zwischen Laibach, Wien und Hermannstadt", *Journal of Early Modern Christianity* 8, št. 1 (2021), str. 89–101.

⁵¹ Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion*, str. 156–171.

Poleg luteranske smeri reformacije se je na Sedmograškem uveljavila tudi kalvinska smer, predvsem pri madžarskim plemstvu, medtem ko so Sekeli ostali katoličani.⁵² Leta 1559 je bil v mestu Neumarkt (Târgu Mureș) dosežen med protestanti sporazum o Gospodovi večerji (Abendmahlsbekenntnis). V njem so bili združeni nazori Zwinglija, Melanchthona, Bucerja in Bullingerja v organsko celoto. Na teološko usmerjenost kalvinizma na Sedmograškem je imel velik vpliv Bullinger, ki je bil v osebnih pisnih stikih s posamezniki. Zaradi nesoglasij v protestantskem taboru je sedmograški deželni zbor leta 1564 priznal poleg luteranske še kalvinsko Cerkev, ki se je razvila v izključno madžarsko jezikovno reformirano cerkev.⁵³ Leta 1568 je deželni zbor razglasil široko versko svobodo,⁵⁴ ko je legitimiral tudi antitrinitarce. Tako so bile na Sedmograškem priznane štiri veroizpovedi: rimokatoliška, ki je imela največ vernikov med Sekelji, evangeličanska, ki je zajela pretežno nemška mesta, kalvinska, ki je bila pretežno jezikovno madžarska ter antitrinitarska.

Zakon o verski svobodi so pozneje spoštovali vsi sedmograški knezi, kot prvi Štefan (István) Báthory (1533–1586), ki je bil katoličan in je prisegel leta 1571. Izvoljen je bil na zahtevo turške nadoblasti, leta 1575 je bil izvoljen za kralja Poljske in velikega kneza Litve. S Sedmograško se povezuje pojem "toleranca", vendar pa katoličani niso imeli vseh pravic, v času protestantske prevlade namreč ni bilo dovoljeno imenovanje škofov. Škofiji Veliki Varadin (Oradea) in Alba Iulia (ta z izjemo 1553–1556) sta bili v letih 1543–1715 nezasedeni. Cerkevna posest škofije Alba Iulia (Gyulafehérvár, Weißenburg) je bila sekularizirana s strani deželnega kneza, škofijska palača pa spremenjena v knežjo rezidenco.⁵⁵

Težje kot v deželnem zboru, je bilo versko svobodo uveljavljati na mikroravni. Čeprav so bili kalvinci ena od dveh protestantskih zakonsko priznanih konfesij, so obstajala nasprotja med njimi in luterani. Ta so še posebej izstopala v mestih, tako na primer v mestu Brașov, kjer so bila močna razhajanja med filipisti in t. i. konkordijskimi luterani, ti so filipiste odklonilno označevali za kriptokalviniste.⁵⁶

Katoličani so bili na Sedmograškem sicer priznana vera, vendar v težkem položaju. Močan je bil odpor proti jezuitom, ki so leta 1581 ustanovili šolo v

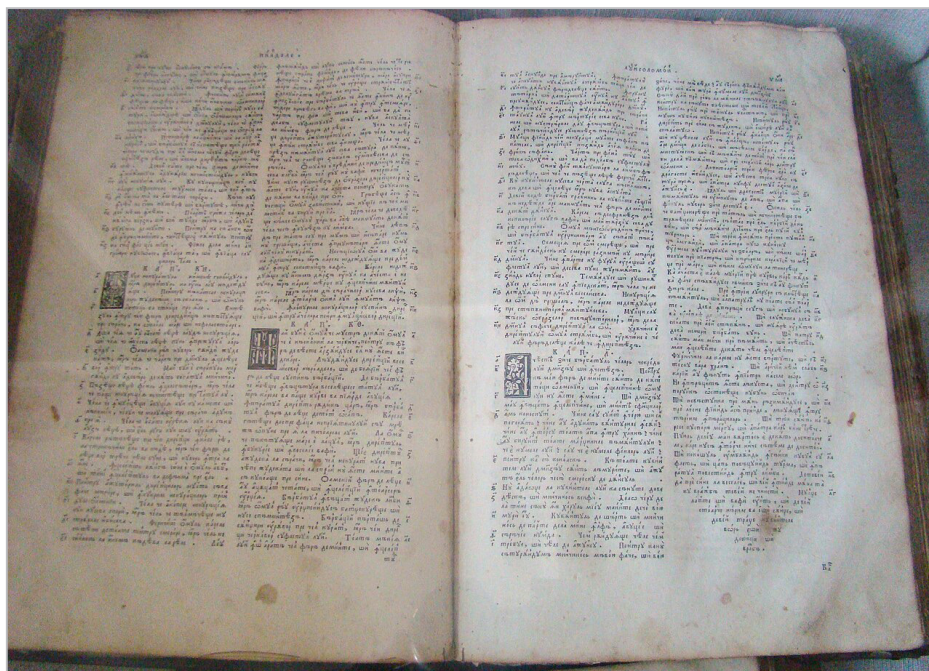
⁵² Prav tam, str. 36, 47.

⁵³ Prav tam, str. 111–112.

⁵⁴ Prav tam, str. 173.

⁵⁵ Prav tam, str. 97–98.

⁵⁶ Edit Szegedi, "Konfessionsbildung in Klausenburg und Kronstadt: Der Anspruch der Homogenität und die heterogene Wirklichkeit", v: *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*, ur. Ulrich A. Wien in Mihai-D Grigore (Göttingen, 2017), str. 191–20, tu str. 194 (dalje: Szegedi, "Konfessionsbildung in Klausenburg und Kronstadt").

List iz prvega celotnega (pravoslavnega) prevoda Svetega pisma v romunščino iz leta 1688 (*Wikimedia Commons*)

Braşovu. Po tem letu so bili večkrat, leta 1604 pa dokončno izgnani.⁵⁷ Na Sedmograškem so bili v 17. stoletju za pastoralno delo pomembni bosanski frančiškani. Leta 1630 je prišel iz misijona v banatski regiji na Sedmograško frančiškan Stefano a Salina (István Szalina) s tremi tovariši, v civilnih oblekah. Kljub sklepu sedmograškega deželnega zbora, ki je redovnikom omejeval delo, je knez Jurij I. (György) Rákóczi (1593–1648), sam sicer kalvinske vere, izdal leta 1632 privilegij, s katerim so bosanski frančiškani na Sedmograškem smeli kot misijonarji neovirano opravljali dušnopastirsko delo. Delovali so pretežno med Sekeli in redkimi madžarskimi plemiči, uspešno, čeprav niso obvladali madžarskega jezika in so pridigali v latinščini.⁵⁸

Protestantski reformatorji so si prizadevali za širitev nove vere tudi med pravoslavnimi Romuni. Leta 1544 je bil v romunskem jeziku natisnjen prevod enega Luthrovih malih katekizmov v cirilici, ki pa ni ohranjen. Znan ni noben

⁵⁷ Szegedi, "Konfessionsbildung in Klausenburg und Kronstadt", str. 201.

⁵⁸ István György Tóth, *Geschichte Ungarns* (Budapest, 2005), str. 307 (dalje: Tóth, *Geschichte Ungarns*).

primer prestopa pravoslavnega Romuna v evangeličansko cerkev.⁵⁹ V 17. stoletju so si kalvinski knezi prizadevali pridobiti pravoslavne za kalvinizem. Leta 1640 so v romunščini natisnili kalvinski katekizem, leta 1648 pa je knez Jurij I. Rákóczi financiral prevod in tisk romunskega prevoda Svetega pisma Nove zaveze. Ta verska ofenziva je naletela na hud odpor v sosednjih kneževinah Vlaški in Moldaviji s številnimi polemičnimi traktati, kar je izzvalo nasprotne protestantske spise. Med drugim je superintendent György Csulay pravoslavnim očital, da nimajo niti celotnega Svetega pisma v svojem jeziku. Kalvinska prizadevanja so ostala neuspešna, vendar so vzpodbudila prevod celotne Biblije v romunščino, ki je bila natisnjena leta 1688 v Bukarešti, tisk pa je financiral vlaški knez.⁶⁰

Ogrska – Slovaška (Gornja Ogrska)

Drugo območje protestantizma v okviru države Ogrske je bila kraljeva Ogrska, ki je obsegala današnjo Slovaško, zahodne dele Ogrske ter slovensko Porabje in Prekmurje. Protestantizem je bil sicer razširjen predvsem v njenem vzhodnem delu, imenovanem Gornja Ogrska slovaško *Horná Zem*, s središčem v Košicah, v drugih mestih ter v slovenskem Porabju in Prekmurju.

Za sprejem protestantizma Gornje Ogrske so bila, prav tako kot na Sedmograškem, pomembna nemška mesta, imenovana kraljeva svobodna mesta: Košice (Kaschau), Prešov (Eperies), Levoča (Leutschau), Bardejov (Bartfeld), Sabinov (Zeben) in leta 1660 še Kežmarok (Käsmark). Poleg teh pa še rudarska mesta: Smolnik (Schmölnitz), Rožňava (Rosenau), Gelnica (Göllnitz), Dobšiná (Dobschau). V teh mestih so že pred bitko pri Mohaču nastopali luteranski pridigarji, predvsem v Košicah in Prešovu. Ščasoma so protestantsko reformacijo sprejele nekatere ogrske plemiške družine, ki so jo uvajale tudi za podložnike.⁶¹ Zgodaj je bila uvedena tudi nova cerkvena organizacija. Prva "protestantska" sinoda je bila leta 1545 v mestu Ardud (Erdőd), danes v Romuniji, na kateri se je zbralo okrog trideset pridigarjev, ki so se odrekli rimokatoliški Cerkvi in se glede Gospodove večerje naslonili na Melanchthona. Leto zatem je bila sinoda

⁵⁹ Andreas Müller, "An der Grenze von West- und Ostkirche: Die Reformation in Kronstadt / Siebenbürgen", v: *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*, ur. Ulrich A. Wien in Mihai-D. Grigore (Göttingen, 2017), str. 203–214; tu str. 206, 208.

⁶⁰ Wien, *Siebenbürgen – Pionierregion*, str. 108.

⁶¹ Peter Kónya, "Die Reformation in der mehrsprachigen Welt Oberungarns", v: *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa*, ur. Ulrich A. Wien in Mihai-D. Grigore (Göttingen, 2017), str. 249–261; 250, 251 (dalje: Kónya, "Die Reformation in der mehrsprachigen Welt Oberungarns").

v Prešovu, na kateri so se zbrali predstavniki petih kraljevih svobodnih mest, mestni župniki ter pridigarji iz podeželskih far v županijah Šariš in Spiš. Sinoda je sprejela temeljne verske in organizacijske usmeritve za nadaljnje delovanje. Za verski temelj je bila proglašena augsburška veroizpoved in Melanchthonovi *Loci communes*. Bogoslužje je bilo predpisano po wittenberškem cerkvenem redu. Nadaljnja določila so zadevala cerkveno organizacijo, cerkvene občine, šolstvo, odnos do cerkvenih oblasti, dolžnosti duhovnikov in superintendentov, bogoslužni liturgični red in prihodke župnij. Ustanovili so tudi prvi evangeličansko-luteranski seniorat za županijo Šariš in pet kraljevih svobodnih mest. Po sklepu sinode so nove župnike posvečevali seniorji.⁶²

Na zahtevo kralja Ferdinanda I., da se v skladu z zakonom iz leta 1548 morajo cerkvene zadeve vrniti v prvotno stanje, so mestni svetniki leta 1549 sprejeli veroizpoved (avtor je Leonhard Stöckl, rektor v mestu Bardejov (Bartfeld)), imenovano po petih mestih (pentapolitana) *Confessio Pentapolitana*. Temeljila je na augsburški veroizpovedi in Melanchthonovih *Loci Communes*, vendar je bolj kot augsburška veroizpoved poudarjala tisto, kar je bilo s katoliško veroizpovedjo skupnega in se jasno ogradila od radikalnih reformacijskih gibanj prekrščevalcev, pa tudi kalvincev in zakramentarcev. Predložena je bila škofu Miklósu Oláhu v mestu Eger, ki jo je potrdil in se z njo seznanil tudi kralj Ferdinand. S tem je bila legalizirana eksistenca evangeličansko luteranskih verskih občin ter potegnjena ostra črta z nedovoljenimi anabaptisti in zakramentarci.⁶³ Od šestdesetih let dalje se je tu hitro širil še kalvinizem, čeprav bolj v obliki kriptokalvinizma, dovoljen in je bil šele po uporu Ferenca II. Rákóczija leta 1707.⁶⁴ Nemci so, tako kot na Sedmograškem, ostali zvesti luteranstvu, medtem ko so kalvinci prevladovali med Slovaki in Madžari.⁶⁵

Pri vzhodnih kristjanih sta si na tamkajšnjih obširnih posestvih prizadevali za širitev protestantske reformacije družini Rákóczi in Drugeth, vendar manjkajo o tem konkretni zgodovinski podatki, poleg tega prizadevanja niso bila uspešna.⁶⁶

Na odklonilen odnos habsburških vladarjev do protestantizma na Ogrskem so vplivale razmere na Češkem. Čeprav so si tako kot ogrski, tudi češki stanovni priporili priznanje verske svobode, ko je izdal cesar Rudolf II. leta 1609 za Češko majestetno pismo, ki je protestantskim stanovom na Češkem in v Šleziji garantiralo versko svobodo, ga je po bitki na Beli gori leta 1620 cesar Ferdinand II. proglasil za nično. Protestanti so izgubili vse dotedanje koncesije, bremenil

⁶² Kónya, "Die Reformation in der mehrsprachigen Welt Oberungarns", str. 253.

⁶³ Prav tam, str. 259.

⁶⁴ Prav tam, str. 256.

⁶⁵ Prav tam, str. 260.

⁶⁶ Prav tam, str. 261.

jih je celo z madežem veleizdaje. Cesar Ferdinand II. je protestantizem opredelil kot "nezvestobo", zaradi česar v njegovem konceptu konfesionalnega absolutizma za pristaše protestantizma ni bilo več prostora.⁶⁷

Za odnos vladarja do protestantov na Ogrskem je bil pomemben leta 1606 sklenjen mir med kasnejšim cesarjem Matijo in Štefanom Bocskaiem, ki je dobrih šest desetletij omogočal znosno sobivanje različnih konfesij.⁶⁸ Vendar so politična nesoglasja, posebno še po frankopansko-zrinski zaroti (1664–1671) tudi tukaj vplivala na zaostren odnos vladarja do protestantov. Čeprav nosilci zarote niso bili protestanti, temveč pretežno katoličani, jo je oblast izkoristila za nastop proti protestantom predvsem v Gornji Ogrski (na Slovaškem), kjer je sledilo hudo preganjanje protestantov, ki je trajalo celo desetletje, imenovano "desetletje žalosti" (Trauerdekade).⁶⁹ Končalo se je z državnim zborom v Šopro-
nu (Ödenburg) leta 1681, oziroma na njem sprejetim zakonom. Verske zadeve sta obravnavala XXV. in XXVI. člen (artikul) zakona. Po XXV. členu je bilo javno opravljanje protestantskega bogoslužja dovoljeno (samo) na določenih mestih, v dveh krajih vsake županije (imenovali so se artikularni kraji in artikularne cerkve) ter v kraljevih in svobodnih mestih in v obmejnih trdnjavah.⁷⁰ Za prekmurske in porabske protestante je bil najbližji artikularni kraj Nemescsó (Čobin, Čoba), ki je od Murske Sobote oddaljen ca. 90 km. Čeprav je bilo takrat odvzetih v Prekmurju protestantom in vrnjenih katoličanom več cerkva, na ta artikularni kraj še niso bili usodno vezani, saj so jim ostale še tri cerkve: Gornji Petrovci, Kančevci (Sv. Benedikt) in Selo.⁷¹ Stanje se je spremenilo po letu 1733, ko so dokončno izgubili tudi te tri cerkve in so odtlej javnim verskim obredom lahko prisostvovali samo v artikularnih krajih. Večinoma so se usmerili v ca. 70 km oddaljeni Šurd (Surd), ki je bil privlačnejši ne le zaradi nekoliko krajše poti, temveč zaradi prekmurskih protestantov, ki so se po letu 1718 priselili v tamkajšnjo okolico in kolonizirali v vojnah opustošena področja ter tudi zaradi tam delujočega prekmurskega pastora Štefana Küzmiča, ki je bil v letih 1755 do smrti 1779 župnik v Šurdu. Šurd je spadal med tiste artikularne kraje, ki niso bili določeni s členom (artikulom) XXV, ker je bil kraj takrat pod oblastjo Osmanov, temveč ga je za takega razglasila županija po letu 1690 in je veljal za

⁶⁷ Karl W. Schwarz, *Der österreichische Protestantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte* (Tübingen, 2017), str. 10–11.

⁶⁸ *Frieden von Wien*, dostop na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Frieden_von_Wien_\(1606\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Frieden_von_Wien_(1606)), pridobljeno: 3. 6. 2024.

⁶⁹ Zoltan Csepregi, "Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor Toleranz (1681–1781), v: *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*, ur. Rudolf Leeb (Wien, 2009), str. 299–329.

⁷⁰ Zoltan Csepregi, "Artikularorte" *im Königreich Ungarn*, dostopno na: https://www.academia.edu/8446863/_Artikularorte_im_K%C3%B6nigreich_Ungarn, pridobljeno: 3. 6. 2024

⁷¹ Ivan Zelko, *Zgodovina Prekmurja*, ur. Vilko Novak (Murska Sobota 1996), str. 185.

"quasi" artikularni kraj. Slovensko protestantsko bogoslužje se je v Prekmurje vrnilo po tolerančnem patentu cesarja Jožefa II. leta 1781 v župnije Puconci, Križevci in Hodoš.⁷²

Konfesionalna krajina na Ogrskem se je bistveno spremenila po izgonu Osmanov konec 17. stoletja. Sledilo je obdobje ponovnega naseljevanja, v vojnah opustošenih ozemelj. Migracije so potekale tako znotraj Ogrske, med temi migranti so bili tudi prekmurški protestanti na področju Šurda,⁷³ kamor sicer niso bili pregnani, temveč je bila migracija ekonomska. Notranje migracije so bile prav tako iz Gornje Ogrske (Slovaške), kjer so izpraznjena območja protestantov naselili grkokatoliški Ukrajinci,⁷⁴ ter številne migracije protestantov iz nemških protestantskih dežel.⁷⁵ Tako se je poleg verske spreminjala tudi jezikovna krajina Ogrske.

V procesu katoliške obnove so igrali pomembno vlogo jezuiti. Leta 1563 je bila ustanovljena Avstrijsko-Češka provinca, ki se je leta 1622 razdelila na Češko in Avstrijsko-Ogrsko, v katero je spadal tudi slovenski prostor. Trnava na današnjem Slovaškem je predstavljala pomembno središče. Ena najpomembnejših osebnosti katoliške protireformacije na Ogrskem je bil Péter Pázmány (1570–1637), jezuit, ostrogonski nadškof in kardinal. Rojen je bil v mestu Oradea (Großwardein, Nagyvárad) na Sedmograškem v kalvinski družini. Pázmány je konvertiral v katoliško vero, stopil k jezuitom, študiral v Rimu, v letih 1597–1606 je bil profesor filozofije in teologije na kolegiju v Gradcu. Bil je pomemben madžarski pisatelj, avtor molitvenikov, ki so jih povzemali tudi kalvinci.⁷⁶ V letih 1616–1637 je zasedal sedež ostrogonskega nadškofa, zaradi turške zasedbe Ostrogon (Esztergom) je bival v Trnavi. Tu je leta 1635 ustanovil katoliško univerzo, njen prvi rektor je bil Jurij Dobronoki doma iz Dobrovnika v Prekmurju. Za Ogrsko so bili značilni prestopi plemstva v katoliško vero,⁷⁷

⁷² Vincenc Rajšp, "Cerkve miru v Šleziji in artikularne cerkve na Ogrskem", v: Küzmičev zbornik 2024 (v tisku)

⁷³ Franc Šebjanič, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev (Od začetka reformacije do obdobja dualistične ureditve Austro-Ogrske)* (Murska Sobota, 1977), str. 48.

⁷⁴ Peter Šoltes, "Migrationen und Konfessionen im nordöstlichen Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert", v: *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, ur. Rainer Bendel in Robert Spannenberger (Münster, 2010), str. 115–132; tu str. 115–132.

⁷⁵ Ernst Dieter Petritsch, "'Welche sich in Ungarn... häuslich niederzulassen Lust und Sinn haben...'. Der habsburgische Staat als Akteur der Ansiedlung in Ungarn von Karl VI. bis Maria Theresia", v: *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*, ur. Gerhard Seewann in Karl-Peter Krauss (München, 2020), str. 41–60; tu str. 41–60.

⁷⁶ Zoltan Csepregi, "Ethnische versus konfessionelle Identitätsbildung im Königreich Ungarn von der Reformation bis zu Ende des 18. Jahrhunderts. Überlegungen zur Mehrsprachigkeit, muttersprachlichen Identität und Übersetzungspraxis", v: *Luther und die Evangelisch-lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Márta Fata in Anton Schindling (Münster, 2017), str. 377–403; tu str. 385.

⁷⁷ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 126.

tako leta 1600 Nikolaj Esterházy in leta 1608 Krištof Bánffy kar je imelo prav tako posledice za vero podložnikov, k čemur je pripomogel tudi Pázmány.⁷⁸

Na ozemljih, ki so jih po letu 1541 zasedali Osmani je katoliška cerkvena organizacija prenehala, škofje škofij tega področja so bivali zunaj ozemelj škofij, tako kot na primer ostrogonski nadškofje, ki so bivali v Trnavi. Vendar sta tudi tukaj obstali obe krščanski veroizpovedi, rimokatoliška in protestantska, tako luteranska kot kalvinistična (za Prekmurje izpričuje to v tem prispevku opisan dogodek v Martjancih). Pastoralno dejavnost so v tem času opravljali v največji meri frančiškani iz Bosne, provinca je razpolagala z okrog 300 redovniki. Ti so delovali na celotnem ozemlju Ogrske pod osmansko oblastjo ter misijonarili tudi v Moldaviji in Bolgariji. Iz frančiškanskega reda so bili tudi škofje v Beogradu. Beograjski škof frančiškan Marián Ibrisimović je leta 1651 obiskoval župnije v Slavoniji, Sremu in Ogrski pod oblastjo Osmanov ter prišel do Ostrogona in Gyöngyösa. Na ogrskih župnijah je srečal 38 bosanskih frančiškanov, na župnijah sta ponekod delovala celo po dva.

Ob bosanskih so bili pomembni še frančiškani iz Dubrovnika, mesto je bilo samostojno, nekakšen "Honkong", ki je plačevalo Turkom tribut, meščani pa so se, kot davkoplačevalci, lahko prosto gibali po državi. To je koristilo tudi katoliški misijonarski dejavnosti, saj so v turški državi poleg frančiškanov delovali še svetni duhovniki, dominikanci, benediktinci in jezuiti, kot na primer Bartol Kašić (1575–1650), ki je opravil po papeževem nalogu dve misijonski potovanji, 1612 in 1618 po Bosni, Sandžaku, Smederevu, Beogradu Vukovarju in Osijeku. Na potovanju se je srečeval tudi s protestanti, muslimani "ki so govorili ilirsko", pravoslavni, potoval pa je tudi skupaj z nekim judom.⁷⁹ Kašić je pomemben pisatelj v latinskem in hrvaškem jeziku, poleg nekaterih cerkvenih knjig je prevedel tudi celotno Biblijo, vendar ni dobil dovoljenja za natis. Med drugim je bil odpor v Rimu, ker ga je hotel natisniti v latinici in ne v glagolici ali cirilici. Na jezikovnem področju je pomemben kot avtor prve hrvaške slovnice v latinskem jeziku *Institutiones linguae Illyricae*, natisnjena je bila leta 1604, ki ima za osnovo štokavščino iz Bosne, kot najbolj razširjeno obliko hrvaškega jezika. Namenil jo je predvsem misijonarjem, s tem pa tudi nekatoliškemu prebivalstvu na Balkanu.⁸⁰ Dubrovniški meščan, frančiškan Albert Rendić je bil od leta 1625 do 1630 beograjski škof. Škofje zasedenih ogrskih škofij, ki v njih niso mogli bivati so gledali na to frančiškansko dejavnost z nezadovoljstvom, ker so gledali zasedbo ogrskih območje kot začasno, medtem ko so v Rimu s podpo-

⁷⁸ Fata, "Vorbemerkung", str. XIII.

⁷⁹ Matija (Mathias) Murko, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (Prag, 1927), str. 74–76.

⁸⁰ Bartol Kašić (Bartholomaeus Cassius), *Institutiones linguae Illyricae* (Rom, 1604). Faksimile: Reinhold Olesch (Köln–Wien, 1977).

Spomenik Bartolu Kašiću v mestu Pag na istoimenskem otoku (Wikimedia Commons)

ro misijonom ravnali pragmatično, na osnovi izkušenj propadlih držav Bosne, Srbije in Bolgarije. Na koncu problema tudi ni rešilo kanonsko pravo, temveč "kanoni" s pregonom Osmanov konec 17. stoletja, s čimer je bila končana tudi misijonarska dejavnost bosanskih frančiškanov, za katero niso želi hvaležnosti cerkvene hierarhije.⁸¹

⁸¹ Tóth, *Geschichte Ungarns*, str. 308.

Šlezija

Šlezija je spadala v okvir češke krone, ki je leta 1526 pripadla Habsburžanu Ferdinandu I. Protestantska reformacija se je tu razširila že pred tem, kot prvo jo je uvedlo nemško mesto Wroclav (Breslau); prve pridige so bile leta 1520, cerkveno reformo pa je vpeljal mestni svet leta 1523. Iz Wroclava se je protestantizem širil tudi na nemško podeželje, pri tem so nekateri plemiči dovoljevali tudi češke brate.

Protestante so bili v Šleziji prisiljeni tolerirati Habsburžani tudi po končani tridesetletni vojni. Vestfalski mir je določal, da evangeličanskim knezom, plemičem in njihovim podložnikom zaradi vere ni treba zapustiti njihovih posesti in se izseliti. Ni pa to pomenilo popolne verske svobode. Obiskovanje bogoslužja je bilo omejeno le na tri kraje: *Glogów*, (Glogau), Jawor (Jauer) in *Świdnica* (Schweidnitz). V teh treh krajih je bilo protestantom dovoljeno graditi cerkve in to pod posebnimi pogoji; stati so morale zunaj mestnih obzidij, kot gradbeni material so smeli uporabiti samo les, glino in slamo. Cerkve niso smele imeti zvonikov in zvonov, zgrajene so morale biti v enem letu. Ker so dobile pravno osnovo v vestfalski mirovni pogodbi, so jih imenovali *cerkve miru*. Kljub zelo omejenim pogojem so bile zgrajene arhitekturne dragocenosti, Jawor in Świdnica sta na Unescovem seznamu svetovne dediščine. Vendar je bilo protestantskim vernikom dovoljeno obiskovati bogoslužje tudi zunaj deželnih meja, v sosednjih Poljski, Saški in Brandenburgu. Kraji so bili oddaljeni do 50 km. Da bi jim te kraje približali, so v teh deželah gradili nove cerkve ob meji, imenovali so jih *Grenzkirchen* in tako imenovane pribežališčne cerkve *Zufluchtskirchen*. Ena takih je bila v kraju Pogorzelska (Kriegheide). Obiskovanje teh cerkva je ustvarilo posebno "romarsko" kulturo (verskega doživljanja) ter posebno identiteto. Na teh krajih so opravljali tudi krste in poroke.⁸²

Protestantske verske razmere v Šleziji so meddržavno politiko ponovno zaposlovale v času velike nordijske vojne (1700–1721). Švedski kralj Karel XII., ki je dotlej zmagoval, je zahteval od cesarja Jožefa I. izvedbo določil pogajanj vestfalske mirovne pogodbe, v skladu s členom 41, ki je zadeve, za katere ni bilo doseženo soglasje, preložil na poznejši čas, bodisi na katerega od državnih zborov ali kakšno drugo ugodno priložnost. Po mnenju švedskega kralja je ta ugodna priložnost nastopila v tem času. S pogodbo v Altranstädtu (Altranstädter Konvention) leta 1707 je dosegel, da je cesar Jožef I. predal protestantom 125 cerkva, ki so jim bile odvzete po letu 1648 in so jih imenovali vrnjene cerkve (*Rezesskirchen*), ter dovoljenje za gradnjo šestih novih cerkva. Ker

⁸² Reiner Sörries, *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich* (Köln–Weimar–Wien, 2008), str. 30–31 (dalje: Sörries, *Von Kaisers Gnaden*).

jih je cesar pojmoval kot izraz dobre volje, so dobile naziv cerkve po milosti (*Gnadenkirchen*); okrašene so morale biti s cesarskim orlom, v mestu Cieszyn (Těšín, Teschen) pa s cesarjevo podobo. Te cerkve so bile v krajih Žagań (Sagan), Koźuchów (Freistadt), Jelenia Góra (Hirschberg), Kamienna Góra (Landeshut), Milicz (Militsch) in v že omenjenem Cieszynu. Za razliko od *cerkva miru* so bili pri teh cerkvah dovoljeni zvoniki.⁸³

Lužiški Srbi

Po bitki pri Mohaču leta 1526 so prišli Lužiški Srbi, ki so bivali na območju češke krone pod oblast kralja Ferdinanda. Leta 1620 je to ozemlje zasedla Volilna Saška (Kursachsen), s praškim mirom leta 1635 pa je bilo trdno vključeno v saško deželo, a s številnimi posebnimi pravicami, med katere so spadale tudi verske, ki so omogočile obstoj katoliške veroizpovedi med Lužiškimi Srbi v Gornji Lužici.

Za Slovence v novem veku je lahko zanimiva primerjava z Lužiškimi Srbi, ki jih je bilo v 16. stoletju za dve tretjini slovenskega ozemlja in prebivalstva, danes bi jih naj bilo še okrog 60.000. Politično so bili razdeljeni v različne politične enote, kar je močno vplivalo na ohranjanje jezika.

Protestantizem se je med Lužiškimi Srbi širil od vsega začetka. Zajel je večino Dolnje Lužice in približno 90 % Gornje Lužice.⁸⁴ Cerkve so postale jezikovno prepoznavne, ker so jih imenovali vendske (slovanske) cerkve (*wendische Kirchen*). Vendar, kot ugotavlja Doris Teichmann,⁸⁵ ni bilo mogoče v kratkem času spremeniti globoke pobožnosti vernikov katoliške Cerkve in je nadomestiti z novim razumevanjem vere, kot so zahtevale protestantske cerkvene in svetne oblasti. Luteranska reformacija se je hitreje širila tam, kjer so jo podpirale plemiške družine ali drugi cerkveni predstojniki, kot pa tam, kjer so jo isti zavirali. Podobno Teichmannova ugotavlja za področje Poznana, namreč da so protestantizmu naklonjene vplivne družine poleg protestantov omogočale tudi obstoj čeških bratov, ki so se kasneje morali boriti za priznanje v državi Prusiji.

Ovira za razumevanje nove vere je bilo pomanjkanje izobraženih protestantskih pridigarjev, zaradi česar so pri cerkvah z lužiškosrbskim (vendskim) jezikom nastavljali predstojnike nižjega ranga, diakone, s čimer te cerkve niso

⁸³ Sörries, *Von Kaisers Gnaden*, str. 35.

⁸⁴ Friedrich Pollack, "Die Anfänge der sorbischen Literatur", v: *Fünf Jahrbunderte / Pječ lětstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*, Hg. Jan Malink (Bautzen, 2017), str. 37–45 (dalje: Pollack, "Die Anfänge der sorbischen Literatur").

⁸⁵ Doris Teichmann, *Studien zur Geschichte und Kultur der Niederlausitz im 16. und 17. Jahrhundert. Quellengeschichtliche Untersuchungen* (Bautzen/Budišyn, 1998), str. 47 (dalje: Teichmann, *Studien zur Geschichte*).

bile polnopravne župnije, temveč filiale; medtem ko so "sveto večerjo", krste in poroke opravljali v župnijski cerkvi, kjer pa župnik velikokrat ni obvladal lužiško-srbskega jezika.⁸⁶

Adam Bohorič je bil sicer navdušen nad rabo slovanskega jezika v tamkajšnjih cerkvah: "in presvetli knez Saksonski, voditelj, premilostno vzdržuje in brani več cerkva, ki uporabljajo slovansko govorico".⁸⁷ Vendar se je lužiskosrbski jezik ponekod v tamkajšnjih cerkvah v resnici le stežka uveljavljal. Leta 1710 Samuel Magnus za predel Sorau (danes Žary na Poljskem) piše, da si oblasti na Lužiskem prizadevajo, da bi slovanske (wendische) podložnike toliko privadile na nemški jezik (zu der teutschen Sprache zu gewöhnen), da bi ne bilo treba bogoslužij obhajati dvojezično, dotlej niso bile uspešne. Rabo slovanskega jezika so oteževali tudi predsodki nemških reformatorjev, že samega Luthra. O njih je ob omizju (*Tischreden*) govoril "*Sed pessima natio est die Wenden*", toda najslabša med vsemi nacijami so Vendi (Lužiški Srbi), ki jih je med nas pomešal Bog. "Zasmehujejo božjo besedo in njene učitelje", "kradejo, so nezanesljivi in bodo izstradali Wittenberg". Slovani (Wenden) so najslabša nacija, kar nam jih je navrgel Bog.⁸⁸

Protestantska reformacija se je na področju Lužiških Srbov širila v Dolnji Lužici že po letu 1520, na ravni zemljiških gospostev ter v mestih, medtem ko so v Gornji Lužici samostani cistercijank Marienthal pri mestu Zittau, Marienstern pri kraju Kamenz ter samostan magdalenk v mestu Lauban (danes Lubań, na Poljskem), ki so imeli tudi veliko zemljiško posest in patronatske pravice na župnijah teh posesti, ohranili katoliško vero. Protestantizem se je utrdil tudi v mestu Luban, samostansko cerkev so uporabljali oboji in je bila to poleg Budišina (Bautzen) druga simultanska cerkev (*Simultankirche*). Pri stari rimokatoliški veri je ostal tudi kapitelj pri sv. Petru v Budišinu vendar so protestanti in katoličani skupno uporabljali cerkev, ki kot simultanska pripada obema veroizpovedima še danes.⁸⁹ Souporabo od nekdaj urejajo s pogodbami.⁹⁰

Razmere za lužiški jezik so se izredno slabšale na Brandenburškem in nato na Pruskem kjer je bila v šole in cerkve uvedena nemščina. Boljše so bile razmere na Saškem, tudi zaradi konkurence s katoliškim prebivalstvom, kjer takih nemških jezikovnih pritiskov ni bilo. Vendar je tudi tukaj lužiško-srbski jezik

⁸⁶ Jan Malink, "Wendische Kirchen / Serbske cyrkwe", v: *Fünf Jahrhunderte / Pjeć lěstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*, ur. Jan Malink (Bautzen, 2017), str. 29–36; tu str. 31.

⁸⁷ Adam Bohorič, *Arcticae borulae succisivae. Zimske urice proste*, prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič (Maribor, 1987), str. 16.

⁸⁸ Teichmann, *Studien zur Geschichte*, str. 20–21.

⁸⁹ Kersken, "Die Lausitzen und Livland in der Frühen Neuzeit", str. 21–22.

⁹⁰ Martin Christ in Friedrich Pollack, "Die Reformation der Sorben". Chancen und Herausforderungen akteurszentrierter Perspektiven", v: *Reformation und Ethnizität*, ur. Susanne Hose (Bautzen, 2019), str. 111–126; 114 (dalje: Christ in Pollack, "Die Reformation der Sorben").

"Vendska" (slovanska) cerkev v Cottbusu v današnji deželi Brandenburg (*Wikimedia Commons*)

proti koncu 19. stoletja iz protestantskih cerkva izginjal. Do danes se je ohranil na katoliškem teritoriju z mestom Budišin in na področjih ženskih cistercijanskih samostanov Marienstern in Marienthal, ki sta obstala tudi v obdobju Vzhodne Nemčije in še vedno aktivno delujeta, tudi v lužiško-srbskem jeziku. Od drugega vatikanskega koncila naprej se katoliško bogoslužje odvija v lužiško-srbskem jeziku, medtem ko je v protestantskih cerkvah bogoslužje pretežno nemško.

Čeprav se je protestantizem tako utrdil tudi med Lužiškimi Srbi, je že od začetka reformacije v Budyšinu (Bautzen) tekla nekakšna meja; Lužiški Srbi so ostajali v okviru katoliške Cerkve, za kar si je prizadeval predvsem kolegiatni kapitel v Budyšinu. Vendar ne ena ne druga stran nista uspevali vernikov popolnoma zamejiti, tako da ni prihajalo le do prestopov, temveč so tudi verniki menjavali obisk bogoslužja in obhajila.

Zaradi bogoslužja v ljudskem jeziku je zanimiv tudi pogled na predikante. V začetku je bilo značilno pomanjkanje protestantskih predikantov, zaradi česar je ostajala njihova izobrazba na nizki ravni. Obvezen študij za lužiško-

srbske predikante se je uveljavljal od začetka 17. stoletja dalje. Knezi so zato ustanavljali posebne štipendije, kar je omogočalo študij kmečkim in socialno še šibkejšim slojem prebivalstva, kar je tem po drugi strani omogočalo družbeni vzpon. V celoti računajo, da je izhajalo 17 % lužiškosrbskih predikantov iz kmečkih družin, za 25 % poklic očeta ni znan, vendar sklepajo, da so bili predikanti iz nižjih socialnih plasti od kmetov. Približno 7 % jih je prihajalo iz vrst rokodelcev in trgovcev, iz vrst nižjih uradnikov jih je bilo 6 % ter okrog 30 % iz družin predikantov.⁹¹ Za zgodovino Lužiških Srbov je zanimiva tudi zgodovina duhovniških dinastij,⁹² ki pa jih niso vzdrževali le moški, temveč s porokami tudi ženske. Duhovščina je tudi pri protestantih igrala pomembno družbeno, kulturno in tudi politično vlogo, čeprav zaradi tega tam ni čutiti takega ideološkega odpora ter očitkov klerikalizma, kot je to značilno za slovenski prostor. V času nacionalizma, predvsem od druge polovice 19. stoletja dalje, duhovniške družine zaradi pritiskov oblasti sicer niso bile v podporo ohranjanju jezika Lužiških Srbov.

Literarno delo lužiških protestantov in katoličanov od 16. do 18. stoletja

Lužiški Srbi so v prvih treh konfesionalnih stoletjih razvili na verskem področju pomembno literarno dejavnost, najprej na protestantski in kmalu nato tudi na katoliški strani. V tem času sta se oblikovala dva knjižna jezika: gornja in dolnja lužiška srbščina. V Gornji Lužici pa sta se od 17. stoletja dalje izoblikovali dve različici knjižnega jezika, evangeličanska katoliška.⁹³

Leta 1548 je Mikołaj Jakubica končal prevod Luthrove Nove zaveze v dolnjo lužiščino, ki je prvi prevod Luthrovega dela v tuj jezik, vendar prevod ni bil natisnjen, se je pa ohranil,⁹⁴ za razliko od prevoda psalmov Adama Bohoriča, ki prav tako ni bil natisnjen, rokopis verjetno ni ohranjen. S širjenjem protestantizma so nastali tudi številni drugi rokopisi, ki jih niso natisnili. Eden vzrokov je bila tradicija ustnega izročila, drugi vzrok so bili stroški, ker ni bilo nobene tiskarne, ki bi premogla črke za lužiškosrbski jezik, po knjigah v tem jeziku pa tudi ni bilo povpraševanja. Avtor prve knjige v dolnji lužiščini je župnik Albin Moller. Prva je *Ein Ewigwerender Kirchen Calender ... Auch ein Wendisches Gesangbuch*

⁹¹ Christ in Pollack, "Die Reformation der Sorben", str. 117.

⁹² Friedrich Pollack, "Sorbische Pfarrdynastien / Serbske fararske dynasije", v: *Fünf Jahrhunderte / Pječ lěstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*, ur. Jan Malink (Bautzen, 2017), str. 82.

⁹³ Matej Šekli, *Lužiška srbščina*, dostopno na: <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/download/103/195/2181?inline=1>

⁹⁴ Teichmann, *Studien zur Geschichte*, 21.

... *Auch der Kleine Catechismus / mit dem Tauff vnd Traewbuechlein* "Wendisches Gesangbuch (cerkveni koledar, vendska (lužiškosrbska) pesmarica, mali katekizem, ter obrednik za krst in poroko, natisnjena je bila v Budyšinu leta 1574.⁹⁵ Prva gornjelužiška tiskana knjiga je prevod Luthrovega Malega katekizma Venzeslava Waricha (Wjaclaw Warichius ali Wjaclaw Wawrich 1564–1618) leta 1595. Leta 1610 je župnik v Friedersdorfu Andreas Tharaeus objavil *Enchiridion Vandalicum* (vendski, slovanski /dolnjelužiški/ priročnik) – prvi priročnik poenotnega dolnjelužiškega jezika, leta 1627 pa sedem spokornih psalmov. Leta 1650 so bile v deželi Brandenburg natisnjene štiri knjige v dolnji lužiščini: psalter, katekizem, pesmarica in perikope, ki jih je knez Friederik Viljem konfisciral in dal vse uničiti. Leta 1689 je župnik Caspar Zacharias izdal še *Didascalía seu Orthographia Vandalica* s prvim pravopisom gornje lužiščine. Publikacije so izhajale tudi na katoliški strani, leta 1685 prevod katekizma Petra Kanizija in leta 1690 perikope, oboje na osnovi slovnice, ki jo je napisal jezuit Jakub Xavier Ticin leta 1679. Po tem času je število knjig v lužiškosrbskem jeziku naraščalo.⁹⁶ Po več delnih prevodih na protestantski in katoliški strani je pomenil vrhunec izid protestantskega prevoda celotne Biblije *Biblia to je Szvjate Pišmo* več avtorjev, natisnjenega v Budyšinu (Budišin) leta 1728.⁹⁷

Baltske dežele

Posebnost baltskega prostora je bila, da tam ni bilo trdne državne organizacije, temveč zveza dežel in tako tudi ni bilo enotnega vpliva na širjenje ali zaviranje protestantske reformacije. Luthrovo reformacijo so tudi tu zelo zgodaj uvedla mesta, mestni sveti, z nemško govorečim prebivalstvom: Riga (1521), Tallin (Reval) in Tartu (Dorpat) (1524), nato pa še manjša mesta kot Narva, Cēsis (Wenden), Valmiera (Wolmar), Viljandi (Fellin) in Pärnu (Pernau) – danes v Estoniji.⁹⁸ V Rigi je bil prvi reformirani pridigar Andreas Klopke, bivši kaplan pri cerkvi sv. Petra, kjer ga je nato mestni svet nastavil za arhidiakona, čeprav je dotlej ta pravica pripadala tamkajšnjemu kapitlju.⁹⁹ Leta 1524 je mestni svet odvzel imetje nadškofu, stolnemu kapitlju in tamkajšnjim samostanom. Leta 1525, ko je bila sekularizirana država Nemškega viteškega reda, je mesto pre-

⁹⁵ Jan Mahling, "Sorbische geistliche Lieder vor und nach der Reformation", v: *Reformation und Ethnizität*, ur. Hose Susanne (Bautzen, 2019), str. 197–218; tu str. 197.

⁹⁶ Pollack, "Die Anfänge der sorbischen Literatur", str. 39–41.

⁹⁷ Tadeusz Lewaskiewitz, "Die Geschichte der sorbischen Bibel / Stawizny serbskeje biblije", v: *Fünf Jahrhunderte / Pječ lěstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija*, ur. Jan Malink (Bautzen, 2017), str. 46–55.

⁹⁸ Kersken, "Die Lausitzen und Livland in der Frühen Neuzeit", str. 22.

⁹⁹ *Europa reformata*, str. 350.

vzelo še posest reda. Tudi mestna sveta mest Tallin in Tartu sta leta 1524 in 1525 zaplenila posest stari cerkvi. Leta 1530 je izšel v Rigi cerkveni red *Kurtz Ordnung des Kirchendienstes* v nemščini.¹⁰⁰ Kasneje je bil večkrat ponatisnjen in je bil med protestanti najbolj razširjen. Ker je bila katoliška ureditev v mestih ukinjena, so organizirali protestantsko bogoslužje tudi za nenemške delavce, ki so jih imenovali Nenemce – *Undeutsche*. Vendar, kot ugotavlja Buchholz¹⁰¹, je, ko je govor o Nemcih, potrebno pristaviti, da v tistem času ni bilo nacionalnega naboja pojma *deutsch*. Kolikor so bili rabljeni *Deutsche* in *Deutscher* pred 19. stoletjem, je bilo to le v manjših krogih izobražencev. Pojem *deutsch* z emocionalnim nabojem je stvar 19. stoletja. Šele takrat je bil projiciran v zgodovinsko preteklost, ko so s pomočjo besede *theodiscus* in enačenjem *deutsch* z *germanisch* konstruirali "nemško" tradicijo, ki naj bi segala nazaj do časa cesarja Avgusta. V tem smislu je bila bitka v Těvtoburškem gozdu leta 9 po Kr. z germansko zmago nad Varusom prikazana kot izhodišče za ustanovitev Nemškega rajha, bitka proti Napoleonu leta 1813 pa kot nova bitka v Těvtoburškem gozdu leta 9.¹⁰² Nedvomno pa je Luthrova reformacija prinesla Nemcem velik zagon in samozavest s tem, da je nemščina prevladala v protestantskih cerkvah. Prišlo je do poplave letakov v nemškem jeziku. Luthrov prevod Biblije, katekizmi in pesmarice v nemščini, tudi Melanchthon v svoji zgodovini jasno piše o Nemcih in jih loči od drugih narodov, čeprav pri tem nedvomno (še) ni šlo za nemški nacionalizem 19. stoletja. Vsekakor je bila "nemška reformacija" v nemških mestih od Sedmograške do Baltika z navdušenjem sprejeta, saj je poleg "domačega jezika", ki je bil naenkrat "višje" od okoliških in je v cerkvi nadomestil latinščino, mestnim svetom omogočila urejanje verskih zadev in cerkvenega premoženja, s čimer so bile daleč presežene pravice, kot so jih mesta uživala na osnovi dotedanjih privilegijev vladarjev.

Neprimerno težje je bilo širjenje protestantizma na podeželju. Konfesionalno krajino si je po zasedbi delov Litve prizadeval spremeniti švedski kralj Gustav II. Adolf. Leta 1629 je izgnal vse katoliške duhovnike, prepovedal katoliške maše, ukinil škofije, kapitlje in samostane ter prepovedal dotedanje katoliške pobožnosti. Po sklenjenem miru med Rusijo in Švedsko v mestu Stolbowo leta 1617 je pridobila Švedska z Ingrijo veliko število pravoslavnih podložnikov, Fincev in Rusov, za katere je ukazala prestop v protestantizem. Prvi dobro premišljeni načrt je stekel leta 1650, ki pa ni uspel in vnovični leta

¹⁰⁰ Prav tam, str. 353.

¹⁰¹ Werner Buchholz, "Estland, Livland, Kurland und Litauen vom 16. Jahrhundert bis 1918. Der geographische und politische Raum und das Problem der quellengemäßen Sprache", v: *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jabrbundrt bis 1918*, ur. Mathias Asche in Werner Buchholz (Münster, 2021), str. 9–47; tu str. 11 (dalje: Buchholz, "Estland, Livland, Kurland und Litauen vom 16. Jahrhundert bis 1918").

¹⁰² Buchholz, "Estland, Livland, Kurland und Litauen vom 16. Jahrhundert bis 1918", str. 12.

1680, ko so z ločitvijo Fincev poskušali spreobrniti vsaj te. Problem je bil "rešen" po zavzetju Ingrije s strani Rusije v veliki severni vojni leta 1703. Švedska oblast je prepovedovala tudi druge protestantske konfesije. Medtem ko je bila z anglikanci leta 1684 dosežena poravnava, je bilo reformiranim Holandcem dovoljeno le zasebno življenje po veri, strogo ločeno od javnosti in ob prepovedi ustanavljanja verskih občin.¹⁰³

Za izvajanje čistega luteranskega nauka so poskrbele svetne in cerkvene oblasti ter teološka fakulteta univerze v mestu Tartu (Dorpat). Za odpravo "malikovanja" (*Abgöttereī*) med kmečkim prebivalstvom so bili zadolženi krajevni pastori, ki so jih nadzirali z vizitacijami.¹⁰⁴ Vizitatorji iz časa švedske zasedbe se pritožujejo nad pokopavanjem mrtvih izven uradnih pokopališč, švedska oblast je za te primere predpisala celo kazni. Pokopanega so morali prekopati na uradno pokopališče ter plačati tri talerje. Za tiste, ki niso mogli plačati, je bila kazen privez na steber pred cerkvijo pred in po pridigi, po končanem obredu pa šest udarcev s palico. Nadaljnje preganjane "pregrehe" so bile pojedine na grobovih, proslavljanje porok s pojedinami in petjem "nemoralnih" pesmi, velikega protestantskega nasprotovanja so bile deležne figurice iz voska ter stari običaji ob Marijinih praznikih in praznikih svetnikov, vera v čaranje in zdravilstvo za ljudi in živino. O neuspešnem dušnem protestantskem pastirstvu priča dejstvo, da se iste pritožbe o praznoverju ponavljajo skozi celo 17. stoletje. To se je nanašalo na prebivalstvo, ki so ga Nemci nazivali Nenemci – *Undeutsche*, med obojimi so razlikovali celo cerkveni redi.¹⁰⁵

Za odpravljanje "praznoverja" in "poganskih običajev" so protestantski cerkveni redi dovoljevali nasilne ukrepe s strani zemljiško gosposkih oblasti, "če druga sredstva ne pomagajo, je `brezbožne stvore` treba iztrebiti s silo". Te možnosti nasilnega uveljavljanja "prave vere", ki so jo nemški pastori "na osnovi knjige" dojemali drugače kot kmečko prebivalstvo, jih je postavljalo v dvomljivo luč. Zaradi pravice do kaznovanj, so bili dojeti kot predstavniki oblasti zemljiških gospodov. Velik problem je bilo že samo sporazumevanje; nemški pastori so se sicer trudili oznanjati božjo besedo v ljudskem jeziku, ki pa je ostal ljudstvu nerazumljiv.¹⁰⁶ Čeprav je bil protestantizem na Baltiku predvsem nemško obarvan, ni bil brez pomena za jezike Litovcev, Estoncev in Latvijcev. Tukaj

¹⁰³ Aleksander Loit, "Das Verhältnis der evangelisch-lutherischen Kirche zu den übrigen Konfessionen in den baltischen Provinzen Schwedens im 17. Jahrhundert. Eine Übersicht", v: *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Mathias Asche (Münster, 2021), str. 51–64; tu str. 55–57 (dalje: Loit, "Das Verhältnis der evangelisch-lutherischen Kirche").

¹⁰⁴ Loit, "Das Verhältnis der evangelisch-lutherischen Kirche", str. 64.

¹⁰⁵ Manfred von Boetticher, "Bräuche und Aberglauben der Letten im Spiegel der frühneuzeitlichen Kirchenordnungen und Visitationsprotokolle", v: *Reformation und Ethnizität*, ur. Susanne Hose (Bautzen 2019), str. 167–180; tu str. 167–170 (dalje: Boetticher, "Bräuche und Aberglauben").

¹⁰⁶ Boetticher, "Bräuche und Aberglauben", str. 176.

se nenemški jezik v cerkvah ni tako hitro uvajal zaradi poljščine, ki je bila jezik plemstva, v poljščini je izšlo tudi veliko protestantske literature.

Do švedske zasedbe baltiških predelov so tam delovali tudi jezuiti. Domača Cerkev z župniki je bila slabo aktivna, kar zadeva potridentsko cerkveno pre-novo, stare škofije so bile ukinjene. Za pospešitev se je odločil poljski kralj Štefan áthory (1533–1586, 1571–1576 knez Sedmograške, izvoljen kralj Poljske-Litve 1576). Leta 1582 je načrt predvideval ustanovitev jezuitskih kolegijev v Rigi in Tartuju (Dorpat) ter ustanovitev nove škofije v mestu Wenden (danes Čēsis). Načrt so izpeljali v vseh treh točkah. Delo jezuitov pa poznamo podrobneje iz študije Vella Helka o jezuitskem kolegiju v mestu Tartu (Dorpat).¹⁰⁷ Odnosi med jezuiti in tamkajšnjimi protestanti so bili slabi, vendar v duhu časa "saj spreje-manje drugačne verske usmerjenost ni spadalo med maksime tistega časa."¹⁰⁸ Jezuiti tudi niso bili uspešni pri pridobivanju nemškega prebivalstva. Tako je bila verska dejavnost obeh konfesij usmerjena predvsem k latvijskemu prebi-valstvu. Tako protestantske kot jezuitske vizitacije obravnavajo iste zadeve pri prebivalstvu, ki jih v imenu lastne vere hočeta odpraviti. Obe konfesiji sta imeli podobne probleme glede jezika, ki ga niso obvladali ne eni ne drugi duhovniki. Pri tem so si jezuiti lažje utrlj pot z ustanovitvijo kolegija v Tallinu, ki je sčasoma izobrazil pridigarje; v začetku so bili to študentje, ki še niso imeli duhovniške-ga posvečenja. V letih 1580–1625 je delovalo 30 jezuitov z oznako Latvijec ali Estonec.¹⁰⁹ Jezuiti so v estonščini izdajali knjige, zlasti katekizme s pesmarica-mi. Ohranjen je en izvod iz leta 1600 v Uppsali, kamor je prišel kot vojni plen, sicer pa so Švedi ob prvem zavzetju mesta Dorpat leta 1601 ukinili jezuitsko gimnazij, vse jezuitske knjige uničili, tam bivajoči jezuiti pa so bili do leta 1605 po zaporih.¹¹⁰

Delo je jezuitom olajševalo dejstvo, da niso nastopali kot eksponenti oblastnikov, pa tudi katoliško cerkveno prenovu so ljudje lažje sprejemali kot luteranski protestantizem. Jezuiti so v tradicionalne rituale uvajali znamenja krščanske simbolike. Vse vrste blagoslavljanja z blagoslovljeno vodo, blago-slavljanje podob, polj, zelišč in drugega je bilo za kmečko prebivalstvo spreje-mljivo. Katolištvo pa je bilo pri prebivalstvu bolj priljubljeno tudi zaradi večjega števila praznikov. Takšno delo jezuitov je naletelo na hudo nasprotovanje pro-tes-tantov. Ti so jim očitali, da ohranjajo ljudi pri malikovanju ter da oznanjajo vero, ki je mešanica med poganstvom in papeško vero.¹¹¹ Čeprav so videli jezu-

¹⁰⁷ Vello Helk, *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa* (Odense, 1977) (dalje: Helk, *Die Jesuiten in Dorpat*).

¹⁰⁸ Helk, *Die Jesuiten in Dorpat*, str. 183.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 187.

¹¹⁰ Prav tam, str. 134.

¹¹¹ Boetticher, "Bräuche und Aberglauben", str. 178.

Stolnica sv. Petra v Rigi, osrednje svetišče latvijskih protestantov (*Wikimedia Commons*)

iti Dorpat kot dobro izhodišče za misijone na Finskem in v Rusiji, kamor bi naj ruski trgovci odnašali v ruščini natisnjene katekizme, je bilo njihovo delo zelo omejeno zaradi pomanjkljivega znanja estonskega jezika. Zaradi socialnega položaja podložniškega prebivalstva je bilo težko privabiti tudi dijake in predvsem redovniški naraščaj.¹¹²

Jezuiti so skupaj z drugimi duhovniki morali zapustiti tudi mesto Talin, potem ko so ga 26. avgusta 1626 osvojili Švedi, Čeprav iz cerkva niso smeli ničesar odnesti, pregon ni bil tako brutalen kot v Dorpatu.¹¹³ S šolstvom, ki so ga začeli jezuiti, so Švedi nadaljevali, s tem da so leta 1630 ustanovili gimnazijo, ki so jo leta 1732 povišali v univerzo.¹¹⁴

¹¹² Helk, *Die Jesuiten in Dorpat*, str. 76.

¹¹³ Prav tam, str. 179.

¹¹⁴ Prav tam, str. 193.

Litva

Litva, ki je leta 1569 stopila v unijo s Poljsko, je bila versko zelo raznolika, pred reformacijo sta prevladovali katoliška in pravoslavna veroizpoved, slednja pod konstantinopelskim patriarhom. Reformacija je razdelila katoliško Cerkev na staro in nove protestantske Cerkve, predvsem kalvinsko, luteransko in anti-trinitarno, medtem ko se je pravoslavna po uniji v Brestu leta 1596 razdelila na uniatsko – grkokatoliško, ki je priznala za vrhovnega poglavarja papeža, in pravoslavno, ki je priznavala konstantinopelskega patriarha. Reformacija se je v Litvi pričela širiti v petdesetih letih 16. stoletja. Med plemstvom je prevladala švicarska smer reformacije ali kalvinizem, medtem ko se je Luthrova smer uveljavila med nemško govorečim mestnim prebivalstvom Vilne in Kaunasa, antitrinitarne pa so bile le manjše skupnosti. Razvoj kalvinske Cerkve je bil zelo uspešen v šestdesetih letih, ko je kalvinsko plemstvo zasedalo najvišje položaje v državi. Z Varšavskim mirom leta 1573 je bil sprejet zakon o enakopravnosti naštetih obstoječih veroizpovedi. Do konca 16. stoletja je med veroizpovedmi prevladovalo ravnotežje, vendar so katoliško stran krepili jezuiti, ki so leta 1570 odprli kolegija v Vilni in leta 1649 v Kaunasu. Po letu 1650 je protestantski vpliv upadel, čemur so v veliki meri botrovale vojne s Švedsko in Rusijo (1654–1667), tako da so odtlej predstavljali pripadniki protestantizma le še konfesionalno manjšino.¹¹⁵ Vendar se je versko življenje v tem stoletju zelo poglobilo, tako pri protestantih kot katoličanih. Novost je bila ustanavljanje novih župnij in strog nadzor nad obiskom bogoslužja podložnikov, ki ni temeljil na prisili državnih oblasti, temveč plemstva, preko upraviteljev posesti. Tekmovalnost med konfesijama je veljala kot motor konfesionalizacije.¹¹⁶

Prebivalstvo Litve je bilo v 19. stoletju pretežno katoliško, po vstaji leta 1863 je sledila trda rusifikacija.¹¹⁷ V pruski državi so se Litovci, v veliki večini protestanti, navadili biti lojalni državljani, vendar so lahko rabili materni jezik v šoli in Cerkvi. Po letu 1871, v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja pa je bila litovščina zakonsko pregnana iz javne rabe, iz šol, cerkva in sodišč, kjer so jo Litvanci v Prusiji tradicionalno rabili.¹¹⁸

¹¹⁵ Ingė Lukšaitė, "Reformierte im Großherzogtum ('magnus ducatus') Litauen im 16. / 17. Jh. Besonderheiten der Litauischen Reformationsgeschichte", v: *Protestantismus in den baltischen Ländern und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Mathias Asche in Werner Buchholz (Münster, 2021), str. 105–128; tu str. 112–117 (dalje: Lukšaitė, "Reformierte im Großherzogtum").

¹¹⁶ Lukšaitė, "Reformierte im Großherzogtum", str. 123.

¹¹⁷ Silva Pocyte, "Protestantismus und nationale Bewegung bei den Litauern im Russischen Kaiserreich und in Preußen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts", v: *Protestantismus in den baltischen Ländern und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Mathias Asche in Werner Buchholz (Münster, 2021), str. 279–304; tu str. 284 (dalje: Pocyte, "Protestantismus und nationale Bewegung").

¹¹⁸ Pocyte, "Protestantismus und nationale Bewegung", str. 287.

V litovščini je bila prva tiskana knjiga prevod Luthrovega Malega katekizma leta 1547 *Catechismusa prasti Szadey* v Königsbergu (današnjem Kalinigradu). Obrača se na vse Litovce, knjiga je sicer brez navedbe avtorja in založnika, vsebuje litvanski alfabet z latinskimi črkami in navodilo za branje.¹¹⁹ Šele leta 1939 so odkrili, da je avtor katekizma Martynas Mažvydas (1510–1563). V večjem obsegu se je litovščina v katoliških in protestantskih cerkvah uveljavljala šele po drugi polovici 17. stoletja; dotlej je prevladoval poljski jezik, ki ga je obvladalo predvsem plemstvo. V protestantskih cerkvah je bil v rabi protestantski prevod Biblije, ki je bila natisnjena leta 1562 v poljskem jeziku v Brestu (Radziwillova Biblija), prvi prevod Nove zaveze pa je izšel v letih 1551/53 v Königsbergu. Litvanci so bili pretežno kmečko prebivalstvo, zato so imeli majhne možnosti za študij. Središče je postal Königsberg s tamkajšnjo univerzo, kjer so študentje dobivali štipendije.

Prva litovska slovnica je izšla leta 1653 v latinskem jeziku in leto zatem v nemščini,¹²⁰ njen avtor je bil nemški teolog Daniel Klein (1609–1666), in protestantski župnik na litovski župniji Tilsit v takratni Prusiji (danes Sovjetsk). Knežji odlok, da naj pošiljajo starši otroke v šolo in da morajo predikanti poučevati verouk, je izšel leta 1717, medtem ko je bila šolska obveznost za otroke od 7. do 14. leta v Prusiji uvedena leta 1763 in je veljala tudi za litovsko prebivalstvo.¹²¹

Prva knjiga v estonščini je bila Luthrov Katekizem, natisnjen leta 1535, vendar se ni ohranil, najdenih je bilo le nekaj listov. Bilo je še nekaj drugih tiskov, ki se prav tako niso ohranili. Ohranjen pa je rokopis 39 pridig iz let 1600–1606 pastorja Georga Müllerja v Tallinu (Reval). Ker so tam delovali jezuiti, je ohranjenih tudi več latinskih rokopisov; leta 1622 je izšel priročnik za katoliške duhovnike, *Agenda parva*, v latinščini in estonščini.¹²²

Estonski knjižni jezik so pričeli ustvarjati nemški pastori s prevajanjem knjig in pesmaric ter Svetega pisma, vendar je ostal glavni problem to, da ta umetni knjižni jezik ljudstvu ni bil razumljiv. Pastorji so gledali na živ eston-

¹¹⁹ Liane Klein, "Volkssprache, Elementarschule und Konfession in den litauischsprachigen Gebieten vor 1918", v: *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Mathias Asche in Werner Buchholz (Münster, 2021), str. 159–182; tu str. 166–167 (dalje: Klein, "Volkssprache, Elementarschule und Konfession").

¹²⁰ Klein, "Volkssprache, Elementarschule und Konfession", str. 168.

¹²¹ Prav tam, str. 171.

¹²² Raimo Raag, "Von der Volkssprache zur Nationalsprache. Der Werdegang der estnischen Sprache, dargestellt anhand der Erweiterung ihrer Anwendungsbereiche vom 16. Jahrhundert bis 1918", v: *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Mathias Asche in Werner Buchholz (Münster, 2021), str. 183–210; tu str. 191 (dalje: Raag, "Von der Volkssprache zur Nationalsprache").

ski jezik kot na neuk jezik (ungebildet) in pokvarjenega.¹²³ Estonščina se je kot enoten jezik pričela uveljavljati sredi 19. stoletja, najprej v šolskih knjigah.¹²⁴

Reformacija je vzpodbudila tudi tiskanje knjig v latvijščini. Prvi katekizem in pesmarica, prevoda sta obstajala že v prvi polovici 16. stoletja, sta bila natisnjena leta 1586 v Königsbergu, vendar pa nista ohranjeni. Prva ohranjena knjiga je tako katoliška, gre za prevod katekizma Petra Kanizija iz leta 1621. Ohranjena pa sta tudi prevoda psalmov in Druge kroniške knjige iz leta 1627. Iz let 1625–1640 je ohranjen tudi prevod statuta tkalskega ceha v Rigi.¹²⁵ Prevod celotnega Svetega pisma iz leta 1739 je bil v dogovorjenem enotnem latvijskem jeziku. Zagon šolstvu je dala švedska zasedba,¹²⁶ prvi časopis je izhajal dve leti v letih 1797–1798.¹²⁷

Ocena pomena protestantizma na Baltiku za nacionalna gibanja 19. stoletja ni enostavna, ker so po delitvi Poljske v letih 1792, 1793, 1795 baltiške dežele prišle v okvir Prusije in Rusije in bile tako podvržene germanizaciji in rusifikaciji. Glede reformacije prevladuje ocena, da je ta pozitivno vplivala na splošno izobraževanje, ne pa tudi na sam narodni razvoj. Tudi med Nemci ni bilo posebne povezave z nemškim nacionalizmom 19. stoletja, medtem ko so se razmere spremenile po prvi svetovni vojni. Uničenje in pregon Nemcev po drugi svetovni vojni prav tako ni bilo toliko dejanje baltskih narodov kot Sovjetske zveze.

Prusija

V protestantizmu baltiških dežel je igrala Prusija izredno pomembno vlogo. Glavna osebnost v dogajanju je bil Albreht Pruski (Albrecht von Brandenburg-Ansbach) (1490–1568) iz stranske linije družine Hohenzollern. Leta 1511 ga je kapitelj izvolil za velikega mojstra Nemškega viteškega reda, predvsem iz političnih razlogov. Leta 1522 ga je Andreas Osiander, rojak iz Ansbacha, ki je leta 1522 uvedel protestantsko reformacijo v Nürnbergu, pridobil za reformacijo. Od leta 1549 do 1552 je bil profesor na univerzi v Königsbergu.

¹²³ Aivar Pöldvee, "Die Bibel, die Fabel und der estnische Buchstabenkrieg", v: *Reformation und Ethnizität*, ur. Susanne Hose (Bautzen, 2019), str. 181–196; tu str. 182–183.

¹²⁴ Raag, "Von der Volkssprache zur Nationalsprache", str. 202.

¹²⁵ Pēteris Vanags, "Die Entwicklung des Lettischen von der Volkssprache zur Nationalsprache", v: *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jabrbundrt bis 1918*, ur. Mathias Asche in Werner Buchholz (Münster, 2021), str. 211–23; tu str. 214 (dalje: Vanags, "Die Entwicklung des Lettischen").

¹²⁶ Vanags, "Die Entwicklung des Lettischen", str. 221.

¹²⁷ Prav tam, str. 225.

Poznejši pruski vojvoda Albrecht kot veliki mojster Nemškega viteškega reda leta 1522 (Wikimedia Commons)

V Königsbergu je protestantsko reformacijo spodbudil škof Georg von Polentz. Po rodu je bil iz mesta Görlitz (lužiško srbsko: Zhorjela), študiral je pravo v Bolonji, bil nato pod papežem Julijem II. tajni pisar v rimski papeški kuriji, nato vojak v službi izvoljenega cesarja Maksimilijana I., leta 1519 pa je bil pod Albrehtom imenovan za škofa v Königsbergu. V odsotnosti Albrehta je bil v letih 1522–1525 regent države Nemškega viteškega reda.¹²⁸ Za božič leta 1523 je pridigal v stolnici v Königsbergu v reformacijskem duhu in januarja 1524

¹²⁸ Georg von Polentz, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_von_Polentz, pridobljeno: 3. 6. 2024.

izdal odlok, da morajo pridigarji pridigati v ljudskem jeziku, poleg nemščine tudi v litovskem, pruskem in poljskem jeziku.

Leta 1525 je Albrecht odložil funkcijo velikega mojstra in državo Nemškega reda spremenil v svetno *Kneževino Prusijo* ter s tako imenovano pogodbo iz Krakova 8. aprila 1525 položil poljskemu kralju Sigismundu vazalno prisego (*Huldigungseid*) ter z njo prejel Prusijo v moški liniji kot vazalno kneževino.¹²⁹ To dejanje je imelo velik političen pomen, saj je končalo vojne med Poljsko in Nemškim viteškim redom, sekularizacija pa je bila izvedena z velikim soglasjem poljske politične elite, predvsem jo je podprl in zanjo pridobil poljski sejm poljski primas, nadškof v Gnieznu Jan Łaski (tudi Johannes a Lasco, 1456–1531). Ker je nasprotoval Habsburžanom in podpiral Zapoljo za pridobitev ogrske krone ga je papež Klemen VII. ekskomuniciral.¹³⁰

Albrecht je v novi kneževini uvedel luteranstvo, glavno mesto Königsberg pa je postalo v baltičskih predelih pomembno središče protestantske reformacijske.

Königsberg (danes Kaliningrad)

Leta 1544 je bila tu ustanovljena univerza, za Wittenbergom in Marburgom tretja protestantska univerza. Za širjenje protestantske reformacije pa je bila pomembna še tamkajšnja tiskarna. V njej je bila natisnjena večina protestantskih knjig, v jezikih Prusov, Litovcev in Poljakov. Pruski cerkveni red iz leta 1525 je ukinil latinščino kot jezik bogoslužja in jo nadomestil z živimi jeziki. V tem primeru je bila to zlasti nemščina, pri čemer so se ozirali tudi na druge tamkajšnje jezike, predvsem treh največjih ljudstev, Prusov, Litovcev in Poljakov. Za jezike teh ljudstev je cerkveni red predvideval tolmače. V poljskem prevodu je leta 1530 kot prvi anonimno izšel prevod Luthrovega Malega katekizma, nato leta 1533 izboljšan prevod, kot tretji pa je izšel katekizem leta 1536. Leta 1544 je v poljščini izšel cerkveni red. Pomembna osebnost poljske reformacije je bil Jan Seklucjan (1510/1515–1578), katoliški duhovnik, kraljevi pisar v Poznańu, ki ga je leta 1543 zaradi luteranskih pridig poznański škof tožil, zaradi česar se je umaknil na Prusko v Königsberg, kjer je bil protestantski pridigar za poljsko govoreče, prevajalec in založnik. Primerjati ga je mogoče s Primožem Trubarjem. Prevajal in tiskal je katekizme, leta 1551 je izdal prevod Matejevega evangelija in leta 1552 prvi celoten prevod Nove zaveze Stanisława Murzynowskiga.

¹²⁹ *Albrecht von Preußen*, dostopno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Albrecht_\(Preu%C3%9Fen\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Albrecht_(Preu%C3%9Fen)), pridobljeno: 3. 6. 2024.

¹³⁰ *Łaski Jan*, dostopno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_%C5%81aski_\(Erzbischof\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_%C5%81aski_(Erzbischof)), pridobljeno: 3. 6. 2024.

Temu je bil dodan spis o ortografiji in slovnici poljskega jezika.¹³¹ Leta 1545 je izšel prvi katekizem v pruskem jeziku, (tj. prevod Luthrovega Malega katekizma).

Zaključek

Primerjava slovenske reformacije z nekaterimi vzhodnoevropskimi je prišla do izraza na simpoziju "Die Reformation in Mitteleuropa / Reformacija v Srednji Evropi" in zborniku z istim naslovom in dodatkom: *Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, 2008 / Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008*.¹³² Prispevki obravnavajo protestantsko reformacijo na Slovenskem, v Notranji Avstriji, v Prekmurju, na Hrvaškem, na Ogrskem, na Poljskem, v (poljski) Prusiji, v Litvi, na Sedmograškem ter Češkem in Moravskem, kar je prvi poskus primerjave slovenske protestantske reformacije z (nekaterimi) vzhodnoevropskimi. Ni pa bil to prvi stik, saj so na protestantsko reformacijo opozarjal že Primož Trubar, Pavel Wiener je aktivno sodeloval kot prvi škof sedmograške luteranske Cerkve, Adam Bohorič se je imel priložnost srečati z mnogimi vzhodnoevropskimi reformatorji na univerzi v Wittenbergu, medtem ko je Peter Pavel Vergerij kot papeški diplomat in kasneje v službi württemberške vojvode Krištofa, najbolje poznal verska razmerja v teh deželah.

Razen medsebojnih vplivov pri prevajanju Svetega pisma v slovanske jezike, nam sodelovanja in vplivi sicer niso znani. Vsekakor pa je poznavanje konfesionalizacije v Vzhodni Evropi lahko dobrodošlo za primerjavo in razumevanje v slovenskem prostoru, kjer je z izjemo Prekmurja po volji deželnega kneza javno obstala samo katoliška veroizpoved, ki pa ima prav tako mnoge podobnosti z vzhodnoevropsko, saj so nenazadnje bili najvplivnejši delavci jezuiti s svojimi šolami in ljudskimi misijoni. Pogled na versko dogajanje v Vzhodni Evropi pa kaže tudi na razlike, ne le v protestantskih, temveč tudi katoliški Cerkvi. S pogledom na ozemlja, ki so jih zasedali Osmani na Balkanu in na Ogrskem je zanimivo pastoralno delo frančiškanov iz Bosne, ki so ohranjali zahodno krščanstvo zunaj nasprotij med katoličani in protestanti sicer značilnimi za prostor od Sedmograške do Baltika.

V reformaciji obravnavanih dežel je igrala pomembno vlogo Calvinova verska smer, ki je vsaj občasno obstajala tudi v Prekmurju. Vendar za konfesio-

¹³¹ Vanessa Böck, "Die Anfänge des polnischen Buchdrucks in Königsberg. Mit einem Verzeichnis der polnischen Drucke von Hans Weinrich und Alexander Augezdecki", v: *Königsberger Buch- und Bibliotheksvesen*, ur. Walter E. Axel (Köln–Wien, 2004), str. 127–156; tu str. 127, 151.

¹³² Vincenc Rajšp, Karl W. Schwarz, Bogusław Dybaś, Christian Gastgeber (ur.), *Die Reformation in Mitteleuropa. Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, 2008 / Reformacija v Srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008* (Wien–Ljubljana, 2011).

nalno vprašanje zanimanja v Vzhodni Evropi še vedno velja ugotovitev Heinza Schillinga, da Kalvin, kljub pomenu in razširjenosti kalvinske reformacije, nikoli ni bil niti približno deležen take pozornosti kot Martin Luther. Kalvin ostaja v zgodovinskem spominu kot transnacionalni dejavnik, čeprav v nacionalnih kontekstih.¹³³ Še manj pozornosti je deležna tako imenovana protireformacija, ki se je drži, kljub novim drugačnim pogledom, negativen prizvok. Glede poznavanja kalvinizma na Ogrskem predstavlja velik znanstveni prispevek omenjeni zbornik *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen*.¹³⁴, za protireformacijo v Notranjeavstrijskih deželah pa Zbornik *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628*.¹³⁵

Vincenc Rajšp

RELIGIOUS DEVELOPMENTS IN EASTERN EUROPE FROM THE 16TH TO THE 18TH CENTURIES. THE SLOVENIAN VIEW

SUMMARY

This paper presents the beginnings and development of the Reformation in the so-called Eastern lands from Transylvania, now mainly in Romania, to the Baltic Sea. Today, the areas of the Reformation at that time are in Romania, Hungary, the Czech Republic, Slovakia, Poland, Germany, Lithuania, Latvia, Estonia,

¹³³ Heinz Schilling, "Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive", v: *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Márta Fata in Anton Schindling (Münster, 2010), str. 1–21, tu str. 3.

¹³⁴ Márta Fata in Anton Schindling (ur.), *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2010).

¹³⁵ France M. Dolinar in Werner Drobesh (ur.), *Katbolische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 / Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628* (Klagenfurt–Graz–Wien, 1994).

Russia and Slovenia. Religiously, the Roman Catholic and Orthodox denominations were dominant at the onset of the Reformation, while Islamic religion was also gaining ground in the territories occupied by the Ottomans after the Battle of Mohacs in 1526 and the conquest of Buda in Hungary in 1541.

The focus of scholars of the Slovenian Reformation as part of the European Reformation has mainly been on the Swiss and German Reformations, and they mainly didn't search for similarities in the countries discussed in this paper.

The comparison of the Slovenian Reformation with some Eastern European Reformations was first made at the symposium "Die Reformation in Mitteleuropa / The Reformation in Central Europe" in 2008 and in the book of the same title with the subtitle *Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, 2008 / Papers on the occasion of the 500th anniversary of the birth of Primož Trubar, 2008*. The papers deal with the Protestant Reformation in Slovenia, Inner Austria, Prekmurje, Croatia, Hungary, Poland, (Polish) Prussia, Lithuania, Transylvania, and Bohemia and Moravia. This was the first attempt to compare the Slovenian Protestant Reformation with (some of) the Eastern European ones. But this certainly wasn't first such contact, since the Protestant Reformation in the discussed areas was already mentioned by Primož Trubar, since Paul Wiener was actively involved as the first bishop of the Lutheran Church in Transylvania. Adam Bohorič had the opportunity to meet many Eastern European reformers at the University of Wittenberg too, while Pier Paolo Vergerio the Younger, as a papal diplomat and later in the service of Duke Christopher of Württemberg, was best acquainted with the religious situation in these lands.

Apart from their mutual influences in the translation of the Bible into Slavic languages, these collaborations and influences are otherwise unknown to us. In any case, knowledge of confessionalisation in Eastern Europe can be useful for comparison and understanding of the development in the Slovenian area, where, with the exception of Prekmurje, in the end only the Catholic religion could be professed publicly at the will of the provincial ruler, but this situation again bears many similarities with the Eastern European development, not least since the Jesuits, with their schools and missions, were the most influential pastoral workers. A look at the religious developments in Eastern Europe, however, also shows differences, not only in the Protestant but also in the Catholic Church. Looking at the territories occupied by the Ottomans in the Balkans and in Hungary, the pastoral work of the Franciscans of Bosnia is interesting, who kept Western Christianity out of the contradictions between Catholics and Protestants otherwise characteristic of the area from Transylvania to the Baltic.

VIRI IN LITERATURA

- Albrecht von Preußen*, dostopno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Albrecht_\(Preu%C3%9Fen\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Albrecht_(Preu%C3%9Fen)) pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Biblia políglota complutense*, dostopno na: https://es.wikipedia.org/wiki/Biblia_pol%C3%ADglota_complutense, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Bistum Kurland*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Bistum_Kurland, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Cosmographia*, dostopno na: <https://wiki.uibk.ac.at/noscemus/Cosmographia>, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Csepregi, Zoltan**, "*Artikularorte*" *im Königreich Ungarn*, dostopno na: https://www.academia.edu/8446863/_Artikularorte_im_K%C3%B6nigreich_Ungarn, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Chytráus, David*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/David_Chytr%C3%A4us, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Deutscher Humanismus*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Deutscher_Humanismus, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Frieden von Wien*, dostopno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Frieden_von_Wien_\(1606\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Frieden_von_Wien_(1606)), pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Georg von Polentz*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Georg_von_Polentz, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Geschichte Estlands*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_Estlands, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Humanismus*, dostopno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Humanismus>, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Kirchenordnung-aller-deutschen in-sybembuergen*, dostopno na: <https://kulturstiftung.org/zeitstrahl/kirchenordnung-aller-deutschen-in-sybembuergen>, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Laski, Jan (Johannes a Lasco)*, dostopno na: [https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_%C5%81aski_\(Erzbischof\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Jan_%C5%81aski_(Erzbischof)), pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Lutherbibel*, dostopno na: <https://de.wikipedia.org/wiki/Lutherbibel>, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Novum instrumentum omne*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Novum_Instrumentum_omne, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Šekli, Matej**, *Lužiška srbsčina*, dostopno na: <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL/catalog/download/103/195/2181?inline=1>, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Wiener, Paul*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Paul_Wiener, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Jože Rajhman**, "Wiener, Pavel", dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi839168>, pridobljeno: 3. 6. 2024.
- Zürcher Bibel von 1531*, dostopno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Z%C3%BCrcher_Bibel_von_1531, pridobljeno: 3. 6. 2024.

-
- Bernhard, Jan-Andrea**, "Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551", v: Márta Fata in Anton Schindling (ur.), *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2010), str. 25–62.
- Bock, Vanessa**, "Die Anfänge des polnischen Buchdrucks in Königsberg. Mit einem Vrezeichenis der polnischen Drucke von Hans Weinrich und Alexander Augezdecki", v: Axel, Walter E. (ur.), *Königsberger Buch- und Bibliothekswesen*, (Böhlau–Köln–Wien, 2004), str. 127–156.
- Boetticher, Manfred von**, "Bräuche und Aberglauben der Letten im Spiegel der frühneuzeitlichen Kirchenordnungen und Visitationsprotokolle", v: Susanne Hose (ur.), *Reformation und Ethnizität* (Bautzen, 2019), str. 167–180.
- Bohorič, Adam**, *Arcticae horulae succisivae. Zimske urice proste*, prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič (Maribor, 1987).
- Buchholz, Werner**, "Estland, Livland, und Litauen vom 16. Jahrhundert bis 1918. Der geographische und politische Raum und das Problem der quellengemäßen Sprache", v: Asche, Mathias in Buchholz, Werner (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2021), str. 9–47.
- Christ, Martin in Pollack, Friedrich**, "Die Reformation der Sorben! Chancen und Herausforderungen akteurszentrierter Perspektiven", v: Hose, Susanne (ur.), *Reformation und Ethnizität* (Bautzen, 2019), str. 111–126.
- Csepregi, Zoltan**, "Das königliche Ungarn im Jahrhundert vor Toleranz (1681–1781)", v: Leeb, Rudolf (ur.), *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)* (Wien, 2009), str. 299–329.
- Csepregi, Zoltan**, "Ethnische versus konfessionelle Identitätsbildung im Königreich Ungarn von der Reformation bis zu Ende des 18. Jahrhunderts. Überlegungen zur Mehrsprachigkeit, muttersprachlichen Identität und Übersetzungspraxis", v: Fata, Márta in Schindling Anton (ur.), *Luther und die Evangelisch-lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen. Augsburgisches Bekenntnis, Bildung, Sprache und Nation vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2027), str. 377–403.
- Dolinar, France M. in Werner Drobesh (ur.)**, *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 / Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628* (Klagenfurt–Graz–Wien, 1994).
- Fata, Márta**, "Vorbemerkung, Calvin und reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen", v: Fata, Márta in Schindling, Anton (ur.), *Calvin und reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2010) str. V–XVI.

- Götttert, Karl-Heinz**, *Luthers Bibel. Geschichte einer feindlichen Übernahme* (Frankfurt am Main, 2017).
- Hein, Lorenz**, "P. P. Vergerio und sein Auftreten in Preußen und Polen-Litauen", *Kyrios* NF 5 (1965), str. 146–174.
- Helk, Vello**, *Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa* (Odense, 1977).
- Honerus Johannes**, *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (Corona/Kronstadt 1542), Faksimile-Ausgabe (Hermannstadt–Bonn, 2015).
- Jedin Hubert in Kenneth Scott (ur.)**, *Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart* (Freiburg–Basel–Wien, 2004).
- Kašić, Bartol (Bartholomaeus Cassius)**, *Institutiones linguae Illyricae* (Rom, 1604), Faksimile: Reinhold Olesch (Köln–Wien, 1977).
- Kersken, Norbert**, "Die Lausitzen und Livland in der Frühen Neuzeit. Möglichkeiten und Perspektiven eines interregionalen Vergleichs", v: Hose, Susanne (ur.), *Reformation und Ethnizität* (Bautzen, 2019), str. 13–26.
- Klein, Liane**, "Volkssprache, Elementarschule und Konfession in den litauischsprachigen Gebieten vor 1918", v: Asche, Mathias in Buchholz, Werner (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2021), str. 159–182.
- Kontler, László**, *Tisočletje v Srednji Evropi : Madžarska zgodovina* (Ljubljana, 2005).
- Kónya, Peter**, "Die Reformation in der mehrsprachigen Welt Oberungarns", v: Wien, Ulrich in Grigore, Mihai-D. (ur.), *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa* (Göttingen, 2017), str. 249–261.
- Kónyová, Annamária in Kónia Peter (ur.)**, *Reformácia / Reformáció / Reformation v Strednej Európe / Közép-Európában / Im Mitell-Europa* (Prešov, 2018).
- Leutzsch, Martin**, "Debatten um Bibelübersetzung in die Volkssprache im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit und die Politik der lutherischen Bibelübersetzungen in Europa", v: Hose, Susanne (ur.), *Reformation und Ethnizität* (Bautzen, 2019), str. 45–58.
- Lewaszkiwicz, Tadeusz**, "Die Geschichte der sorbischen Bibel / Stawizny serbskeje biblije", v: Malink, Jan (ur.), *Fünf Jahrhunderte / Pjeć lětstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija* (Bautzen, 2017), str. 46–55.
- Loit, Aleksander**, "Das Verhältnis der evangelisch-lutherischen Kirche zu den übrigen Konfessionen in den baltischen Provinzen Schwedens im 17. Jahrhundert. Eine Übersicht", v: Asche, Mathias (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster, 2021), str. 51–64.
- Lück, Heiner**, *Alma Leucorea : eine Geschichte der Universität Wittenberg 1502 bis 1817* (Halle an der Saale, 2020).

- Lukšaitė, Inge**, "Reformierte im Großherzogtum ('magnus ducatus') Litauen im 16. / 17. Jh. Besonderheiten der Litauischen Reformationsgeschichte", v: Asche, Mathias in Buchholz, Werner (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jabrbundrt bis 1918* (Münster, 2021), str. 105–128.
- Mahling, Jan**, "Sorbische geistliche Lieder vor und nach der Reformation", v: Hose, Susanne (ur.), *Reformation und Ethnizität* (Bautzen, 2019), str. 197–218.
- Malink, Jan**, "Wendische Kirchen / Serbske cyrkwe", v: Malink, Jan (ur.), *Fünf Jabrbunderte / Pječ lětstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija* (Bautzen, 2017), str. 29–36.
- Müller, Andreas**, "An der Grenze von West- und Ostkirche: Die Reformation in Kronstadt / Siebenbürgen", v: Wien, Ulrich A. in Grigore, Mihai D. (ur.), *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jabrbunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa* (Göttingen, 2017), str. 203–214.
- Murko, Matija (Mathias)**, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven* (Prag, 1927)
- Petritsch, Ernst Dieter**, "Welche sich in Ungarn... häuslich niederzulassen Lust und Sinn haben...". Der habsburgische Staat als Akteur der Ansiedlung in Ungarn von Karl VI. bis Maria Theresia", v: Seewann Gerhard in Krauss Karl-Peter (ur.), *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit* (München, 2020), str. 41–60.
- Pocytė, Silva**, "Protestantismus und nationale Bewegung bei den Litauern im Russischen Kaiserreich und in Preußen seit der Mitte des 19. Jahrhunderts", v: Asche, Mathias in Buchholz, Werner (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jabrbundrt bis 1918* (Münster, 2021), str. 279–304.
- Pöldvee, Aivar**, "Die Bibel, die Fabel und der estnische Buchstabenkrieg", v: Hose, Susanne (ur.), *Reformation und Ethnizität* (Bautzen, 2019), str. 181–196.
- Pollack, Friedrich**, "Die Anfänge der sorbischen Literatur", v: Jan Malink (ur.), *Fünf Jabrbunderte / Pječ lětstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija* (Bautzen, 2017), str. 37–45
- Pollack, Friedrich**, "Sorbische Pfarrdynastien / Serbske fararske dynasije", v: Malink, Jan (ur.), *Fünf Jabrbunderte / Pječ lětstotkow. Die Sorben und die Reformation / Serbja a reformacija* (Bautzen, 2017), 82–89.
- Preisendörfer, Bruno**, *Als unser Deutsch erfunden wurde. Reise in die Lutherzeit* (Berlin, 2016).
- Raag, Raimo**, "Von der Volkssprache zur Nationalsprache. Der Werdegang der estnischen Sprache, dargestellt anhand der Erweiterung ihrer Anwendungsbereiche vom 16. Jahrhundert bis 1918", v: Asche, Mathias in Buchholz, Werner (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jabrbundrt bis 1918* (Münster, 2021), str. 183–210.

- Rajšp, Vincenc**, "Cerkve miru v Šleziji in artikularne cerkve na Ogrskem", v: Küzmičev zbornik 2024. V tisku.
- Rajšp, Vincenc**, "Slovenci (Windische), Slovani (Windische – Slavi), Nemci (Germani) v Bohoričevem predgovoru *Arcticae horulae succisivae*", v: Jesenšek Marko (ur.), *Novi pogledi na Adama Boboriča* (Ljubljana, 2022), str. 360–393.
- Rajšp, Vincenc, Schwarz, Karl, Dybaš, Boguslav in Gastgeber Christian (ur.)**, *Die Reformation in Mitteleuropa. Beiträge anlässlich des 500. Geburtstages von Primus Truber, 2008 / Reformacija v Srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008* (Ljubljana, 2011).
- Schilling, Heinz**, "Calvin und Calvinismus in europageschichtlicher Perspektive", v: *Calvin und Reformiertertum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetische Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ur. Márta Fata in Anton Schindling (Münster, 2010), str. 1–21.
- Schwarz, Karl W.**, "Der erste evangelische Superintendent in Siebenbürgen Paul Wiener (1495–1554): eine Brücke zwischen Laibach, Wien und Hermannstadt", *Journal of Early Modern Christianity* 8, št. 1 (2021), str. 89–101.
- Schwarz, Karl W.**, *Der österreichische Protestantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte* (Tübingen, 2017).
- Schwarz, Karl**, "Wiener Paul", v: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*, Band 38 (Nordhausen, 2017).
- Seewann, Gerhard in Krauss, Karl-Peter**, *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit* (München, 2020).
- Sönke, Lorenz in Schindling, Anton (ur.)**, *Primus Truber 1508–1586. Der slowenische Reformator und Württemberg* (Stuttgart, 2011).
- Sörries, Reiner**, *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich* (Köln–Weimar–Wien, 2008).
- Szegedi, Edit**, "Konfessionsbildung in Klausenburg und Kronstadt: Der Anspruch der Homogenität und die heterogene Wirklichkeit", v: Wien, Ulrich A. in Grigore, Mihai D. (ur.), *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa* (Göttingen, 2017), str. 191–201.
- Šebjanič, Franc**, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev (Od začetka reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstro-Ogrske)* (Murska Sobota, 1977).
- Šoltes, Peter**, "Migrationen und Konfessionen im nordöstlichen Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert", v: Bendel Rainer in Spannenberger Robert (ur.), *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert* (Münster, 2010), str. 115–132.
- Tazbir, Janusz**, *Geschichte der polnischen Toleranz* (Warszawa 1977).
- Tóth, István György**, "Religiöse Fundamentalismus und Toleranz in Habsburg-Ungarn und Siebenbürgen um 1600", v: Schilling Heinz und Müller-Luckner Elisabeth (ur.), *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen*

Mächtesystem um 1600 (München, 2007), str. 273–283.

Tóth, István György, *Geschichte Ungarns* (Budapest, 2005).

Trubar, Primož, *Artikuli oli deili te prave stare vere kerszhanske ... / Drey Christliche Confessionen, namlich Augspurgische, Wirtembergische vnd Sächsische, ...* (V Tübingi 1562), Zbrana dela Primoža Trubarja III (Ljubljana, 2005).

Vanags, Pēteris, "Die Entwicklung des Lettischen von der Volkssprache zur Nationalsprache", v: Asche, Mathias in Buchholz, Werner (ur.), *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen: Nation und Konfession vom 16. Jabrbundrt bis 1918* (Münster, 2021), str. 211–238.

Welker, Michael in Beintker, Michael (ur.), *Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren* (Leipzig, 2016).

Wien, Ulrich Andreas, "Der Humanist Johannes Honterus", v: Honterus Johannes, *Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (Corona/Kronstadt 1542), Faksimile-Ausgabe (Hermannstadt–Bonn, 2015), str. 11–37.

Wien, Ulrich Andreas, *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation* (Bonn–Hermannstadt, 2017).

Zelko, Ivan, *Zgodovina Prekmurja*, ur. Novak, Vilko (Murska Sobota, 1996).

Žnidaršič Golec, Lilijana, "Novi biografski oris Jurija Slatkonje do imenovanja za dunajskega škofa (1513)", v: Žnidaršič Golec, Lilijana in Kokole, Metoda (ur.), *Jurij Slatkonja (1456–1522) od Kranjske do Dunaja* (Ljubljana, 2023), str. 17–44.

Author: **RAJŠP Vincenc**

Ph.D.

Slovenian Institut in Vienna / Slowenisches Institut in Wien

Hanuschgasse 3, A–1010 Vienna, Austria

Title: **RELIGIOUS DEVELOPMENTS IN EASTERN EUROPE FROM THE 16TH TO THE 18TH CENTURIES.
THE SLOVENIAN VIEW**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 24 (2024), No. 2, pp. 277–322, 135 notes, 8 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Keywords: Reformation, Protestantism, Lutheranism, Calvinism, Antitrinitarianism, Roman Catholic church

Abstract: The paper examines some of the features of religious development in Eastern Europe from the 16th to the 18th centuries. This period was a confessional era in which the main (permitted) factors were the Protestant Reformation of different directions: the Lutheran, Calvinist and anti-Trinitarian, and the post-Tridentine Roman Catholic Church. The situation varied from country to country, although it was common for the rulers to exert influence in the sense of the rule *cuius regio, eius religio*. Exceptions were the Polish-Lithuanian Commonwealth, with a law of 1573 allowing all Christian denominations, and the Principality of Transylvania, where Christian churches were also allowed by law. In the Ottoman-occupied Hungary, the Islamic religion existed alongside the Protestant and Catholic ones. The Roman Catholic Church's activities differed significantly from those in the other parts of the Catholic world in that the main pastoral workers were Franciscans from Bosnia.